

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України**

**ДИСКУСІЙНІ ПРОБЛЕМИ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ НА ПРИКЛАДІ ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ГЕТЬМАНА
ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

студентка 6 курсу, 611 групи

спеціальність:

014 «Середня освіта (Історія)»

Апріутес Юліанна Михайлівна

Керівник:

кандидат історичних наук, доцент

Яценюк Г.М.

До захисту допущено

на засіданні кафедри

протокол № _____ від _____ 2024 р.

Зав. кафедрою _____ проф. Добржанський О.В.

Чернівці – 2024

Анотація

Магістерська робота присвячена характеристиці дискусійних проблем в шкільному курсі історії України на прикладі вивчення діяльності гетьмана Павла Скоропадського.

У дослідженні охарактеризовано нормативно-правове підґрунтя й проаналізовано провідні концепції викладання теми в шкільному курсі; визначено ключові тенденції висвітлення внутрішньої та зовнішньої політики Павла Скоропадського в сучасній українській історіографії; простежено характерні риси відображення діяльності П. Скоропадського у шкільній літературі; сформовано рекомендації щодо покращення написання текстів підручників з теми із врахуванням передових досягнень історичної науки.

Ключові слова: *Павло Скоропадський, Українська Держава, шкільні підручники з історії, навчальні програми, модельні програми.*

Abstract

The master's thesis is devoted to the characterization of discussion problems in the school history course of Ukraine on the example of studying the activities of Hetman Pavlo Skoropadskyi.

The study characterizes the regulatory and legal basis and analyzes the leading concepts of teaching the topic in the school course; identifies key trends in the coverage of Pavlo Skoropadskyi's domestic and foreign policies in modern Ukrainian historiography; traces the characteristic features of the coverage of P. Skoropadskyi's activities in school literature; formulates recommendations for improving the writing of textbooks on the topic, taking into account the advanced achievements of historical science.

Keywords: *Pavlo Skoropadskyi, Ukrainian State, school history textbooks, curricula, model programs.*

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Априутес Ю.М.
(підпис)

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ I. Теоретико-методологічні засади викладання проблематики діяльності гетьмана Павла Скоропадського у шкільній історичній освіті	12
Розділ II. Основні тенденції висвітлення внутрішньої та зовнішньої політики Павла Скоропадського в сучасній українській історіографії	32
Розділ III. Українська Держава П. Скоропадського у шкільних підручниках з історії	49
Висновки	71
Список джерел та літератури	74

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Українська історія протягом століть рясніє прикладами прагнення народу до державності та боротьби за незалежність, позначеної як злетами, так і падіннями. Цей шлях привів до утвердження незалежності України. У 2018 році ми відзначили ювілейну 100 річну дату з дня проголошення Української Держави, але увага до цієї теми не зменшується й сьогодні, особливо, зважаючи на поточну ситуацію в Україні, викликану повномасштабним вторгненням військ РФ.

Глибоке вивчення складних сторінок нашої історії та процесу формування етнонаціональної державності дає змогу аналізувати успіхи та помилки попередників, що допомагає ефективніше боротися за сучасну Україну. Особливої уваги заслуговує багатогранна діяльність Павла Скоропадського, зокрема його внесок у розбудову української державності.

Разом, з тим вивчення діяльності гетьмана Павла Скоропадського є, насамперед, важливою науковою проблемою, яку вітчизняним дослідникам необхідно професійно вирішувати, тому що оцінки цієї постаті в науковій літературі суттєво різняться навіть, якщо брати до уваги тільки період після 1991 року.

Хоча в останні роки спостерігається поява значної кількості робіт, які з сучасних наукових позицій підходять до аналізу й оцінки особистого внеску П. Скоропадського в розбудову української державності, все ж ми змушені констатувати, що шкільній підручниковій літературі бракує активності й послідовності у відображенні цих передових досягнень науковців на своїх сторінках.

Таким чином, на сьогодні є актуальним зробити спробу узагальнення змісту наукових праць, присвячених діяльності Павла Скоропадського на рівні магістерської роботи. Також важливо прослідкувати основні тенденції щодо висвітлення участі цієї видатної постаті в державотворчих процесах у

шкільних підручниках й простежити основні розбіжності з науковими працями, що дасть змогу запропонувати певні корективи для шкільного курсу.

Водночас, це дасть змогу популяризувати його здобутки та сприятиме вшануванню пам'яті про нього. Адже минулого року пройшло 150 років від дня народження гетьмана, а наступного буде вшановуватися 80-річчя від моменту смерті П. Скоропадського.

Мета магістерського дослідження полягає у тому, щоби комплексно проаналізувати й виявити особливості висвітлення періоду існування Української Держави (Гетьманату) у науковій літературі та в рекомендованих Міністерством освіти і науки України шкільних підручниках з історії з використанням сучасних методологічних підходів.

Для досягнення цієї мети необхідно реалізувати такі **завдання**:

- проаналізувати нормативно-правове підґрунтя й провідні концепції викладання теми в шкільному курсі;
- визначити ключові тенденції висвітлення внутрішньої та зовнішньої політики Павла Скоропадського в сучасній українській історіографії;
- простежити характерні риси відображення діяльності П. Скоропадського у шкільній літературі;
- сформулювати рекомендації щодо покращення написання текстів підручників з теми із врахуванням передових досягнень історичної науки.

Об'єктом дослідження є освітньо-наукове середовище України періоду незалежності.

Предметом дослідження є висвітлення форм, методів, здобутків та прорахунків у діяльності гетьмана в часи української національної революції у вітчизняних наукових працях та у шкільних підручниках з історії України за 1991-2023 роки.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1990 до 2023 року. Початок визначений появою навчальної програми з української історії, яка включає події 1917-1921 років, оскільки саме ці програми є основою для

створення шкільних підручників і важливим орієнтиром у трактуванні історичних подій у рамках шкільної освіти. Верхня межа зумовлена публікацією останнього на сьогодні підручника з історії для 10-го класу, що стало наслідком змін у редакції навчальної програми 2022 року.

Методологія дослідження ґрунтується на засадах історизму, об'єктивності, системності, комплексності та діалектики. Міждисциплінарний підхід, що лежить в основі роботи, потребував використання різноманітних методологічних інструментів, характерних для гуманітарних і соціальних наук. Серед них – історичний, цивілізаційний, регіональний, комплексний та інтегральний підходи.

У процесі дослідження застосовано широкий спектр методів, зокрема загальнонаукові; конкретно-історичні; спеціально-історичні.

Загальнонаукові методи – структурно-системний, стадіально-регіональний, аналіз, синтез, індукція, дедукція, метод зіставлення. Конкретно-історичні методи – історико-типологічний і порівняльно-історичний. Спеціально-історичні методи – синхроністичний та проблемно-хронологічний.

Історіографія проблеми. Постійний розвиток історичної науки вимагає адаптації змісту й формату шкільної історичної освіти. Це обумовлює необхідність оновлення та модернізації навчальної літератури. Шкільний підручник, як основний носій історичної інформації, має не лише передавати науково підтверджені факти про минуле українського народу, а й включати сучасні методичні підходи та прийоми навчання.

Однією з ключових вимог сучасної освіти є варіативність підручників, що потребує критичного підходу з боку як учителів-практиків, так і науковців-істориків. Аналіз змісту навчальних текстів у поєднанні з різними точками зору на трактування історичних подій і явищ стає основою для наукових досліджень щодо змістового наповнення підручників з історії.

Дослідження проблеми створення шкільних підручників з історії є відносно новим напрямом в українській історіографії. Його поява пов'язана з

випуском національних підручників, що розпочався після здобуття незалежності України у 1991 році.

Зокрема, виявленням дискусійних питань в українському підручникотворенні займалися: К. Баханов [62, 63], І. Гирич [72], А. Зякун [81], К. Каплюк [88], О. Пометун [106], Т. Ремех [107], С. Терно [117, 118, 119], О. Томаченко [120, 121], Ф. Турченко [122, 123] та Н. Яковенко [124] та інші.

Але при цьому, варто зауважити, що висвітлення в шкільних підручниках з історії особливостей діяльності Гетьманату П. Скоропадського практично поки не стало предметом наукових досліджень. Маємо лише невелике виключення у вигляді роботи С. Баханової [61]. У статті проаналізовано історичний матеріал із сучасних шкільних підручників з історії України, що дозволило визначити ключові тенденції в оцінках істориками Української Держави П. Скоропадського як моделі державності ХХ століття. Авторка дійшла висновку, що під час створення підручників кожен із авторів керувався власними ідеологічними переконаннями.

Водночас у сучасній історіографії підручникотворення існує низка спеціальних досліджень, присвячених окремим аспектам Української революції 1917-1921 років. У цих роботах також розглядається період визвольних змагань, включно з діяльністю П. Скоропадського.

Серед вагомих наукових розвідок слід відзначити дослідження щойно згаданої С. Баханової [58, 59, 60], яка проаналізувала більшість шкільних підручники з пропедевтичного курсу історії 1991-2010 років видання. У контексті аналізу процесу державотворення 1917-1922 років, авторка охарактеризувала особливості другого етапу українських визвольних змагань.

Певним узагальненням попередньо здійсненої науково-дослідної діяльності С. Баханової стало її дисертаційне дослідження на тему: «Моделі української державності 1917-1922 рр. у сучасних шкільних підручниках з історії» [59].

В. Капелюшний також здійснив аналіз шкільної навчальної літератури, зокрема особливостей висвітлення теми Української революції 1917-1921 років [87]. Він обрав для дослідження окремі видання підручників та навчальних посібників з історії України та всесвітньої історії для учнів 5-го і 10-го класів, що дозволило глибоко проаналізувати підхід до викладу цієї теми.

На думку автора, перші видання шкільних підручників спиралися на застарілі нормативно-правові засади, характерні для радянської епохи. Однак із 1996 року розпочався новий етап у створенні підручників, у яких помітно висвітлюється процес становлення української державності періоду Української революції 1917-1921 років.

В. Капелюшний також узагальнив загально-педагогічні аспекти проблеми створення навчальної літератури. Він висловив бачення перспективи розвитку підручникотворення, яке, на його думку, має ґрунтуватися на позитивних, патріотичних і героїчних моментах історії. Це сприятиме формуванню інтересу до історії та вихованню чіткої громадянської позиції у випускників закладів загальної середньої освіти.

Але автор не ставив за мету описувати безпосередньо шляхи висвітлення історії Української Держави П. Скоропадського у шкільних підручниках, тому цілком зрозуміло, що матеріалу такого плану у статті не надто багато.

У 2017 році опублікована стаття С. Власюка – «Українська національно-демократична революція 1917-1921 рр. у регіональних шкільних підручниках з історії» [68]. Автор зосередився на дослідженні висвітлення причин українських визвольних змагань та специфіки політичної боротьби того періоду. Аналіз змісту шкільних підручників, використовуваних у південно-східному регіоні, показав, що більшість авторів уникали детального розгляду діяльності Гетьманату, не акцентуючи на цьому увагу учнів.

Отже, за період української незалежності опубліковано тільки одну монографію та декілька статей, котрі стосуються висвітлення Української

революції 1917-1921 років у шкільних підручниках з історії, у контексті яких згадується діяльність гетьмана П. Скоропадського. Ще менше публікацій можна знайти, які були би присвячені виключно добі Гетьманату. Також, згадані дослідження охоплюють хронологічний проміжок часу виключно до 2017 року, що й спричиняє більший інтерес комплексного дослідження шкільних підручників, котрі були рекомендовані Міністерством освіти і науки, з урахуванням видань за останні роки.

Джерельну базу дослідження становлять сучасні ключові нормативні документи, що регулюють викладання курсу громадянської та історичної освітньої галузі; навчальні й модельні навчальні програми, які визначали специфіку створення підручників; учнівські підручники з історії для 5-х і 10-х класів.

До першої групи джерел належать закони України: «Про освіту» [4], «Про повну загальну середню освіту» [5], «Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти» [3], «Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття») [17].

До другої групи відносяться навчальні програми. Зокрема, це програма 1996 року, створена Я. Грицаком, В. Мисаном, Ф. Турченком та іншими, яка стала обов'язковою для викладання історії в закладах середньої освіти. У ній уперше було використано термін «Українська революція» [16].

Серед інших варто згадати навчальну програму 2019 року [8], у якій детально висвітлюються державотворча діяльність Гетьманату та боротьба за незалежність як ключове досягнення революційних змагань.

Особливої уваги заслуговує редакція навчальної програми 2022 року [2], що висвітлює другий етап Української революції (квітень-грудень 1918 року). Її зміст спрямований на розвиток критичного мислення та формування оцінок щодо цього періоду.

До третьої групи джерел належать підручники з історії, видані за роки незалежності України. Вони поділяються на пропедевтичні підручники з

історії України, інтегровані курси, підручники рівня стандарту та профільного рівня.

Особливо слід виділити підручник 2018 року авторства О. Гісема «Історія: Україна і світ» [26]. Він поєднує елементи інтегрованого курсу та рівня стандарту, стисло й чітко висвітлює основні аспекти першого етапу українських визвольних змагань, доповнюючи матеріал картосхемами, таблицями й наочними ілюстраціями.

Також заслуговує уваги підручник «Вступ до історії України та громадянської освіти» видавництва «Оріон», створений під керівництвом Я. Щупака [56, 57]. У ньому представлено глибокий аналіз другого етапу Української революції (1917–1921 рр.), із залученням сучасних інформаційно-комунікативних технологій.

Серед новітніх видань варто зазначити підручник «Історія України» профільного рівня для 10-го класу авторства В. Власова та С. Кульчицького, опублікований у 2023 році [24]. У ньому детально розглядається другий етап Української революції, акцентуючи увагу на внутрішній та зовнішній політиці гетьманських урядів.

Особливо ж детально подано матеріали, що стосуються контактів з іноземними державами. При цьому проаналізовано відносини із сусідніми державами. Зокрема, з більшовицькою Росією (згадано про укладення попереднього договору й пояснено причини того, що його не вдалося реалізувати на практиці), Румунією. Висвітлено намагання П. Скоропадського приєднати Крим та Кубань.

Також велика увага авторами приділена культурно-освітній політиці Гетьманату.

Практичне значення результатів дипломної роботи полягає в можливості застосування систематизованого матеріалу у навчальних посібниках, шкільних підручниках, узагальнюючих працях з історії України, спеціальних курсах з цієї тематики, а також у процесі викладання відповідних дисциплін у закладах середньої та вищої освіти.

Структура дипломної роботи визначена метою та завданнями дослідження. Вона включає вступ, три розділи, висновки, а також список використаних джерел і літератури.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИКЛАДАННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ ДІЯЛЬНОСТІ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО У ШКІЛЬНІЙ ІСТОРИЧНІЙ ОСВІТІ

Українська національна революція 1917-1921 років загалом є однією з ключових подій історії України, адже демонструє тривалу боротьбу українського народу за здобуття й розбудову державності. При цьому, у свою чергу, вивчення періоду діяльності Української Держави Павла Скоропадського є без сумніву одним із найважливіших аспектів перебігу Української національної революції. Викладання цієї теми у шкільній історичній освіті регламентується безпосередньо відповідною нормативно-правовою базою.

1990 року вперше було презентовано проєкт навчальної програми з історії, авторами якого стали відомі українські історики М. Коваль, С. Кульчицький, Ю. Курносів та В. Сербей. В подальшому саме вона стала основою для написання перших шкільних підручників з української історії на теренах незалежної України, котрі побачили світ у 1991 році [11].

Також слід відзначити, що цим документом було зафіксовано й зміну поглядів на викладання проблематики, котра пов'язана з Українською національною революцією 1917-1921 років загалом. Зокрема, відбувся чіткий відхід від висвітлення «провідної ролі» більшовицької партії та нав'язуваного раніше стереотипу допомоги російського народу. При цьому, автори згадували й про гетьманський переворот і коротко про діяльність П. Скоропадського загалом [11, с. 5-6].

Видання цієї навчальної програми послужило основою для подальшого написання шкільного підручника тих же авторів (М. Коваль, С. Кульчицький, Ю. Курносів, В. Сербей) [33].

Новий етап у розвитку вітчизняної шкільної історичної освіти наступив з проголошенням незалежності України 1991 року. Причому одразу

розпочався доволі якісно. Цьому сприяло створення у грудні 1991 року Міністерства освіти і науки України. Одним із його завдань ставилося вдосконалення нормативної-правової бази для викладання історії в школі [120].

Тоді ж, у 1991 році вийшла з друку навчальна програма з історії для учнів-п'ятикласників. Пропедевтичний курс отримав тоді назву «Оповідання з історії України». У програмі курсу згадувалося про взаємини Української центральної ради з Німеччиною та Австро-Угорщиною, гетьманський переворот і деякі риси гетьманської політики [12].

Авторами нової навчальної програми з історії за 1992 рік стали ті ж самі науковці [10]. Якісною зміною, в порівнянні попередньої програмою, стала поява основної наскрізної лінії – державотворчої діяльності українського народу. В одному з розділів була висвітлена й тематика Гетьманату П. Скоропадського.

Слід зазначити, що автори нової навчальної програми рекомендували учителям закладів загальної середньої освіти наголошувати на умовах створення Української Держави, її зовнішній та внутрішній політиці [10, с. 39-41].

Але в порівнянні діяльністю Української центральної ради Гетьманату приділялося значно менше уваги. Наприклад, про перший етап революції у березні 1917 року – квітні 1918 року у навчальній програмі 1992 року, рекомендувалося простежити еволюцію діяльності Української центральної ради, зміну відповідного складу учасників. Також згадувалося й про прагнення заснувати українську армію та про створення Генерального військового комітету [10, с. 39-41].

Поява нової програми 1992 року стала причиною редакції нового покоління підручників авторства О. Кучерука [40] за 5 клас та М. Ковалю, С. Кульчицького, Ю. Курносова [32] за 10-11 класи. Проте зміни до останнього додавалися ще і в 1993 році.

Вказані підручники, котрі видавалися під грифом Міністерства освіти і науки України, фактично стали для учнів шкіл першою пробною версією навчального забезпечення вивчення вітчизняної історії.

Проте практичне застосування навчальної програми 1992 року в поточному навчальному році засвідчило низку проблем щодо реалізації шкільної історичної освіти. Через це було започатковано систематичні заходи освітян, де обговорювалися різні питання викладання історії.

При цьому, доречно також згадати, що впродовж 1992-1993 років було сформовано два курси викладання історії у школі. Зокрема, це історія України та всесвітня історія [120, с. 194].

У 1993 році базою для реформування освітньої галузі в Україні, зокрема щодо викладання історії у школах, стала Державна національна програма «Освіта. Україна ХХІ століття» [17].

У програмі наголошувалося, що найближчими роками основним напрямом загальної середньої освіти має стати формування всебічно розвиненої особистості та свідомого громадянина України. Планувалося впровадження гуманізації, демократизації та націоналізації освіти, а також розроблення нових підходів до викладання шкільного курсу історії [17].

У контексті розвитку історичної освіти виникла необхідність у відновленні національної історії та культури. Це зумовило появу нових викликів перед шкільною історичною освітою, серед яких ключовим стало національне виховання. Його головною метою було формування патріотично налаштованої молоді [17].

У період 1993-1996 років шкільний курс історії продовжували викладати у двох окремих напрямках, як зазначалося раніше. Водночас провідні українські історики, зокрема О. Реєнт, акцентували на важливості паралельного вивчення подій національної історії разом із історією інших держав [121, с. 136].

У 1996 році Україна долучилася до нового проєкту, присвяченого обговоренню особливостей викладання історії Європи. Представники

України на цих засіданнях наполягали на поділі історії на вітчизняну та світову, аргументуючи це тривалим перебуванням українських земель у складі інших держав, таких як Польща, Румунія, Чехословаччина тощо [121, с. 137]. Це підкреслювало потребу у відновленні національної історії як основи курсу історії України.

Варто зазначити, що в 1994 році було видано першу частину підручника для 10-го класу авторства Ф. Турченка [53], а в 1995 році з'явилося його російськомовне видання. Того ж року було випущено підручник для 5-го класу «Оповідання з історії України» авторства В. Мисана [43].

У 1996 році розробили нову навчальну програму з історії України (5-11 класи) та всесвітньої історії (6-11 класи), кожна з яких мала пояснювальну записку. Її авторами стали Я. Грицак, Р. Лях, В. Мисан, П. Панченко, І. Підкова, Н. Теплоухова, Ф. Турченко, Г. Швидько, Р. Шуст [16].

Структура програми з історії України зазнала суттєвих змін: увесь курс було розділено на шість основних розділів: «Давня історія України», «Україна в період середньовіччя», «Нова історія України (перша частина)», «Нова історія України (друга частина)», «Новітня історія України (перша частина)» та «Новітня історія України (друга частина)».

У програмі відбувся перерозподіл навчального матеріалу: розділи були доповнені новими темами, змінені акценти щодо певних подій та фактів, оновлені терміни й хронологічні межі [120, с. 196].

Але при цьому, загальні концептуальні підходи залишилися незмінними, порівняно з навчальною програмою 1992 року. З деяких нововведень можна згадати термін «Українська революція», яку щоправда окреслювали періодом з лютого 1917 року до січня 1918 року [16, с. 48].

Відповідно вже у 1997 році видано і нову редакцію шкільного підручника для п'ятикласників – «Оповідання з історії України» (автор В. Мисан) [42]. Також, О. Ількова, І. Коляда, О. Сушко видали зошит-конспект для шкільного курсу історії України [36].

У перший рік викладання історії в школах за програмою 1996 року стали очевидними як її сильні, так і слабкі сторони, що спричинило появу нової програми з історії у 1998 році [13].

Викладання історії розпочиналося з 5 класу, де було впроваджено курс під назвою «Вступ до історії України», на який відводилося 34 навчальні години на рік [13]. У 10 класі кількість годин для вивчення історії України збільшили з 51 до 68, водночас час на вивчення всесвітньої історії зменшили з 68 до 51 години. Основні теми курсу 10 класу залишилися без суттєвих змін, за винятком деяких скорочень і уточнень [120, с. 197].

Того ж року з'явилося нове видання підручника для 10-го класу «Історія України» авторства С. Кульчицького, М. Ковалю та Ю. Лебедєвої [34]. У 2000 році Ф. Турченко опублікував нове видання підручника з історії України для 10-го класу загальноосвітніх шкіл [54].

У 2001 році відбулася чергова редакція навчальних програм з історії [14]. Зміни були зумовлені реформуванням середньої освіти, переходом на 12-річний термін навчання, запровадженням 12-бальної системи оцінювання, залученням нових документів до наукового обігу, ліквідацією «білих плям» в історії та новим трактуванням історичних подій [120, с. 197].

Особливу увагу приділили курсу «Вступ до історії України» для 5 класу. Його головним завданням було «підготувати учнів до успішного засвоєння історичних знань у наступних класах, сформуванню початкових уявлень про історію як науку, викликати захоплення минулим України та зацікавлення його вивченням» [14, с. 8]. У межах цих змін було опубліковано підручник авторства В. Власова та О. Данилевської [21].

Ця ж група авторів у 2001 році підготувала підручник для спеціалізованих шкіл, зокрема для дітей зі зниженим зором [22]. Зміст підручників залишався ідентичним, але формат видання для дітей зі зниженим зором був значно більшим, що свідчить про розвиток особистісно орієнтованого навчання з урахуванням фізичних особливостей учнів.

У 2005 році була створена нова редакція навчальної програми, яка враховувала положення Державного стандарту освіти в галузі «Суспільствознавство» та передбачала перехід на 12-річний термін навчання [83].

Наприклад, на вивчення історії у 5-му класі передбачалося 35 годин на рік. Четвертий розділ: «Україна в ХІХ-ХХ ст.» містив одну навчальну годину для розгляду теми: «Україна на початку ХХ ст. Буремні роки». У цьому місці згадувалося про відродження Української держави впродовж 1917-1920 років і про Гетьманат [83, с. 11].

У програмі 2005 року для 5-го класу навчальний матеріал зазнав певної реструктуризації. Було введено нові терміни, а особливу увагу приділили історичним джерелам, речовим пам'яткам, писемності та усній народній творчості.

Новітню історію України для учнів 10-12 класів передбачалося вивчати протягом трьох років. Програма поділяла цей період на три основні етапи: 1900-1920 роки, 1921-1953 роки та від 1953 року до сучасності. Зміст став менш політизованим, були введені елементи історії повсякденного життя, а деякі сюжети, що перегукувалися зі всесвітньою історією, були вилучені [120, с. 198].

Авторами оновленого підручника для 5-го класу стали В. Власов та О. Данилевська [20].

Для вивчення історії у 10-му класі за цією програмою виділялося 35 годин на навчальний рік. Однак для шкіл з універсальним, філологічним або художньо-естетичним профілем навчальне навантаження збільшувалося до 70 годин. Для шкіл із суспільно-гуманітарним профілем кількість годин становила 105 [15, с. 52-53].

Особливістю цієї нової програми 2005 року було те, що період від листопада 1917 року по 1920 рік подавався як «Український державотворчий процес», у якому в загальних рисах згадувалося про діяльність П. Скоропадського. Навчальна програма вимагала формувати у здобувачів

освіти вміння аналізувати роботу гетьманських урядів на різних етапах та давати цьому власну оцінку [15, с. 52-53].

Абсолютно новим явищем у 2006 році стало проведення зовнішнього незалежного оцінювання. Його програмові вимоги було затверджено у 2005 році. Окремий розділ програми носив назву: «Україна в боротьбі за збереження державної незалежності (1918-1920 рр.)» [121, с. 139].

У свою чергу, відповідно до програмних вимог, випускники шкіл у процесі засвоєння нових знань із зазначеного розділу мали навчитися аналізувати специфіку як внутрішньої, так і зовнішньої політики Гетьманату; визначати наслідки й значення Української революції загалом; прослідковувати етапи та зміст ключових подій періоду боротьби за збереження незалежності. При цьому слід додати, що хронологічні рамки Української революції тоді обумовлювалися 1917-1920 роками [121, с. 139].

У 2008 році під керівництвом Н. Яковенко було здійснено моніторинг змістового й методичного наповнення шкільних підручників з історії. Як підсумок, науковці дійшли до висновку, що поточні видання підручників відповідали положенням нормативно-правової бази шкільної історичної освіти. Проте, встановлено, що вони не співпадали із новітніми тенденціями розвитку історичної науки й не задовольняли суспільних потреб українців [124].

Відомо, що тоді учасники конференції запропонували низку ідей щодо реформування змісту шкільних підручників, але вони так і не були реалізовані на практиці.

Упродовж навчального року 2010-2011 відбувся перехід з 12-річної системи навчання назад на 11-річну. Власне, це зумовлено запровадженням Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти, що відбулося у 2011 році.

При цьому, основа мета змін полягала в реалізації особистісно зорієнтованого підходу щодо навчання. А в контексті реалізації історичної освіти було виокремлено два основні компоненти: історичний,

суспільствознавчий. Курси історії України й всесвітньої історії мали вивчатися синхронізовано, передбачалося застосування проблемно-тематичного підходу і пронизування наскрізними змістовими лініями, такими як людина-суспільство, людина влада тощо) [3].

У зв'язку з цим особлива увага була звернута на вивчення історії у 10 класі. Програма з історії України у 10-му класі охоплювала 1900-1939 роки, що були переломними як для вітчизняної, так і світової історії [79].

У 2010 році з'явилося дві редакції підручника для школярів 5-го класу – «Вступ до історії України». Автори – В. Мисан, В. Власов і О. Данилевська [41].

Тоді ж, для учнів 10-го класу С. Кульчицький і Ю. Лебедева видали підручник рівня «стандарт» [38].

Авторами інших двох підручників, теж для учнів 10-го класу стали Ф. Турченко [50] та О. Рєєнт і О. Малій [47].

Відповідно до вищезгаданих змін, у 2012 році вийшла й нова навчальна програма з історії для 5-9 класів. Її укладачами були: О. Атамась, В. Власов, Ж. Гаврилюк, Р. Євтушенко, Ю. Комаров, І. Костюк, Т. Ладиченко, О. Пометун, В. Ставнюк, А. Тимченко, В. Ткаченко [83].

Згадані автори розділили програму на три розділи. У другому якраз висвітлювалась тема під назвою: «Які події називають Українською Революцією» [90]. Вони також допустилися помилки у хронологічних межах, «завершивши» достроково революційні події в Україні 1920 роком [83, с. 10].

Проте, на думку багатьох, цілком слушно, що автори запевняли громадськість у необхідності викладання пропедевтичного курсу з історії із зацікавленням і мотивацією дітей до подальшого вивчення. Зокрема, О. Пометун у періодичних виданнях переконувала вчителів, що дітей не варто перевантажувати фактами, а треба лише подавати методологічні основи історичної науки [83, с. 3-6].

З іншого боку, варто вказати, що ця навчальна програма стала об'єктом чисельних обговорень та дискусій, як в історичному науковому, так і в

освітянському колах. Адже тут не згадувалося зовсім про певні історичні події та поняття «Українська держава» [90, 91, 117, 119].

Принагідно нагадаймо, що у цей період Міністром освіти і науки України був проросійський політик Д. Табачник. Аналізуючи зміст цієї програми, С. Терно висловився про неї дуже чітко: «Зміни мають на меті прищепити почуття меншовартості підростаючому молодому поколінню молодих українців, перетворити їх на маргіналів» [117].

Натомість, прихильниками нової концепції вивчення історії у 5-му класі була О. Пометун й вузьке коло її прибічників, серед яких співавтори навчальної програми.

Відтак, цілком закономірно, що у 2012 році О. Пометун та Н. Гупан написали підручник для 10-х класів – «Новітня історія України» [28]. А вже у 2013 році О. Пометун у співавторстві з І. Костюком видала новий підручник для учнів-п'ятикласників, у якому містилися вищезгадані програмові новаторства [46].

Склалося так, що у 2016-2017 навчальному році одночасно чинними стали одразу дві навчальні програми для учнів 5-го класу. Мова йде про «Історію України. Вступ до історії» (2005 року) та «Історію України. Вступ до історії» (2013 року). Відповідно, учителі, котрі працювали за першою програмою, мали можливість використовувати в освітньому процесі підручники за 2010 рік, інша частина педагогів – за 2013 рік видання.

За тих обставин виникла необхідність підготовки нової програми. Над її проєктом (за 5-9 класи) у 2017 році працював авторський колектив у складі: М. Мудрого, Г. Байкеніча, К. Баханова, О. Бурлаки, І. Гирича, Р. Євтушенка, О. Майданик, І. Щупака, Р. Пастушенка, Т. Ксьондзика, Л. Хрипавки [9].

Дана програма базувалася вже на основах Нової Української Школи, концепція котрої була опублікована перед тим, у жовтні 2016 року. У зв'язку з цим передбачалися поетапні зміни, що мали реформувати громадянську й історичну галузь. Разом із тим стверджувалося, що саме через призму

реалізації змісту шкільної історичної освіти, учні будуть усвідомлювати ціну національної ідентичності [75].

Відповідно до цієї нової редакції програми, історія України й всесвітня історія мали викладатися синхронно. Також обґрунтовувалися очікувані результати навчання. Більше того, передбачалися обов'язкові практичні заняття [9].

Для викладання пропедевтичного курсу з назвою «Вступ до історії», виділялось 35 навчальних годин. При цьому, українські визвольні змагання ХХ століття згадувалися у контексті розгляду історії України в пам'ятках. Важливо вказати, що у програмі було виділено хронологічні рамки Української революції – 1917-1921 роки [9].

Досліджувана нами проблематика подавалася як один зі змістових компонентів новітнього етапу розвитку історії України на шляху до незалежності держави. Під час навчального процесу вчитель мав не стільки змістовно наповнити матеріал, як повинен був активізувати творчу діяльність учнів, що спрямовувалася на формування ключових чи предметних компетентностей. Попри те, що у 2019 році вносилися правки до програми, все ж висвітлення досліджуваного нами проблемного поля принципово не змінилося [8].

Навчальна програма спричинила вил дання нового покоління підручників. Таким чином, авторами кількох підручників для 5-го клас стали: В. Власов [19]; П. Мороз, І. Мороз [44]; В. Власов, С. Кульчицький [23]; І. Щупак, О. Бурлака, І. Піскарьова [57].

Важливо зауважити, що пункт 5 нового Закону України «Про освіту», прийнятий у 2017 році, актуалізував значення шкільного підручника як основного виду навчальної літератури, котрий містить систематизований виклад навчального матеріалу [4].

Безперечно, що висвітлення досліджуваної тематики часів Української революції, у відповідності до затвердженої нормативно-правової бази, мало

би здійснюватися з урахуванням об'єктивності й на новітніх теоретико-методологічних засадах викладання [4].

Тоді ж, 2017 року вийшли нові навчальні програми для 10-11 класів з історії України. При цьому, інформаційне наповнення передбачало три основні рівні підготовки школярів: стандарт, академічний, профільний.

Так, за рівнем стандарту для викладання історії у 10-му класі передбачалося 35 годин. Історія Української Держави П. Скоропадського висвітлювалася у розділі «Українська державність в 1917-1921 рр.» [9].

Зокрема, у програмі згадувалося про гетьманський переворот, внутрішню й зовнішню політику Гетьманату. Але при цьому акцент робився на антигетьманському повстанні й відновленні Української народної республіки [9].

Відповідно до вимог аналізованої програми, учні повинні були оволодіти глибиною розуміння усіх понять і процесів, а також уміти порівняти й проаналізувати хід Революції 1917-1921 років на різних етапах та встановлювати причинно-наслідкові зв'язки [9].

Доречно зауважити, що для рівня стандарту було видано аж вісім шкільних підручників, що є свідченням розвитку варіативної складової шкільної історичної науки у контексті підручникотворення. Також з'явилися підручники інтегрованого курсу історії для десятикласників, у яких події історії України розглядали у контексті всесвітньої історії.

У той же час, академічний рівень вивчення історії передбачав 52 години. Але програми рівня стандарту й академічного були майже ідентичними. Проте, учні мали не просто сприймати готовий навчальний матеріал, а й самостійно аналізувати чи критично оцінювати витяги із історичних джерел [9].

Щодо навчальної програми профільного рівня, то вона передбачала поглиблене вивчення історії у контексті суспільно-гуманітарного напрямку чи історичного профілю. Відтак, на вивчення історії у 10-му класі відводилося аж 140 годин синхронізовано-інтегрованого курсу. Специфікою цієї

навчальної програми стало те, що події Української революції 1917-1921 років розглядалися як окремий знаннєвий компонент у поєднанні з ситуацією, що склалася у Російській імперії та світі [9].

Авторами відповідного підручника профільного рівня стали добре відомі нам В. Власов та С. Кульчицький [23].

Впродовж 2019 року внесено зміни до діючої програми 2017 року. Над нововведеннями працювали відомі науковці й методисти-педагоги Г. Байкеніч, К. Баханов, О. Бурлака, В. Власов, Ж. Гаврилюк, О. Галєгова, І. Гирич, В. Головка, В. Гриневич, О. Гук, Р. Євтушенко, Т. Ксьондзик, С. Кульчицький, Н. Лапська, О. Майданик, Ю. Малієнко, В. Марочко, В. Мисан, М. Мудрий, В. Островський, Р. Пастушенко, І. Патриляк, А. Руккас, В. Сергійчук, Л. Хлипавка [8].

Проте, що стосується окресленої нами проблематики, то вкотре суттєвих змін запропоновано не було.

У 2021 році для п'ятикласників відповідно до Концепції Нової Української Школи було розроблено 11 модельних навчальних програм із викладання історичної та громадянської освітньої галузей [7].

Кожна із цих модельних програм мала своє альтернативне бачення стосовно ознайомлення учнів з основами історичної науки. Наведемо кілька прикладів.

О. Гісем та О. Мартинюк пропонували розглядати людину в контексті загального громадянського й історичного розвитку, не акцентуючи увагу на окремих періодах з історії України [7].

Авторський колектив Т. Бакки, О. Желіби, Т. Мелешенко, І. Щупака виділяли розділ на ознайомлення учнів з історією України у загальних рисах, стисло згадуючи про боротьбу за українську державність на початку ХХ століття [7].

О. Бурлака, Н. Власова, В. Майорський, І. Піскарьова, І. Щупак пропонували розглядати історію України в контексті світових подій [7].

Модельна програма О. Желіби й О. Мокрогуза згадувала про Українську Державу в блоці теми: «Час і простір» [7].

Наступна модельна навчальна програма (І. Василькова, І. Димій, Р. Шеремета) «Досліджуємо історію та суспільство», 5-6 клас (інтегрований курс), писала про визвольні змагання українського народу, спроби створення держави у 1917-1921 році [7].

Зазначимо, що термін «Українська революція», але без хронологічних рамок, згадувався на сторінках програми Н. Власової, В. Кронгауз, Д. Секиринського, І. Щупака [7].

Інша ж модельна програма (Ю. Малієнко, П. Мороз, О. Пометун, Т. Ремех) виділили тему «Українська революція 1917-1921 рр.», згадавши про П. Скоропадського [7].

Достатньо оригінальною з точки зору структури вивчення навчального матеріалу була розробка програми таких авторів, як О. Аркуша, В. Дяків, М. Мудрий, Р. Пастушенко, Л. Хлипавка. Адже вони пропонували розглядати основні періоди історії України в 6-му класі [7].

Частиною відповідного розділу «Коротке» ХХ століття. Сучасність» виступив блок теми «Українське державотворення». У ньому згадано про Українську Державу [7].

Відповідно до змісту Модельних навчальних програм, автори видали низку адаптованих шкільних підручників. Завдяки чому, вчителі-практики дістали можливість вибрати найбільш доцільний, на їх думку, підручник із точки зору як змістового наповнення, так і реалізації історичної чи громадянської компетентності.

Відтак, нова редакція навчальної програми для історії у 6-9 класах побачила світ у 2022 році. Її поява зумовлена початком повномасштабного вторгнення РФ на територію України. І ця програма є діючою. Її упорядниками стали: В. Арістов, Г. Байкеніч, К. Баханов, Ж. Гаврилюк, І. Гирич, В. Гриневич, Л. Гриневич, О. Желіба, Р. Євтушенко, Т. Мелешенко, О. Мокрогуз, М. Мудрий, В. Островський, В. Павлов, Р. Пастушенко,

П. Полянський, О. Потильчак, О. Сокирко, Н. Старченко, Л. Хлипавка, І. Щупак [2].

На вивчення історії України 10 класом передбачено 52 навчальні години [2, с. 8]. У контексті нашого дослідження – розділ 3 «В боротьбі за українську незалежність». У навчальній програмі виокремлено Українську Державу (гетьманат Павла Скоропадського), її внутрішню та зовнішню політику, додано прелімінарну (попередню) мирну угоду Української Держави із Російською Соціалістичною Федеративною Радянською/Совєтською Республікою (РСФРР/РСФСР), а також антигетьманське повстання [2, с. 74].

А вже відповідно до вказаних змін, В. Власов, С. Кульчицький, О. Панарін у 2023 році видали оновлену редакцію шкільних підручників рівнів «стандарт» [24] і «профільний» [24] для школярів 10-го класу. Також з'явився підручник рівня стандарту, авторами якого стали: Г. Хлібовська, М. Крижановська, О. Наумчук [55].

2022 рік був переламним для української системи освіти в багатьох відношеннях, зокрема – у змісті та методиці навчання, формах організації навчального процесу, спілкуванні з батьками, створенні відповідної атмосфери взаємодії та співробітництва тощо. Розберемо окремі аспекти тих титанічних змін, які почали відбуватися минулого року.

Щодо змістового аспекту. У 2022 році в навчальні програми предметів «Історія України», «Всесвітня історія» та інтегрованого курсу «Історія: Україна і світ» внесено суттєві зміни на основі сучасної методології історії, з урахуванням нових історіографічних напрацювань, а також політичних, економічних, соціальних і культурних викликів, які виникли у зв'язку з повномасштабною збройною агресією Російської Федерації проти України.

В «Інструктивно-методичних рекомендаціях щодо організації освітнього процесу та викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2022/2023 навчальному році», розроблених і прийнятих МОН України, сказано, що «українська історична освіта має послідовно

продовжувати формування в учнівства української історичної пам'яті, патріотизму та розуміння єдності України та українського народу з Європою та європейськими демократичними цінностями» [2, с. 20].

Тому в новій редакції програми визначені дещо інші, ніж раніше, пріоритети, змінені трактування деяких подій та явищ, розставлені нові акценти. Тобто формуванню відчуття українськими здобувачами освіти своєї приналежності до європейської цивілізації, до європейських цінностей в новій редакції програми приділено належне місце. Наприклад, для розуміння єдності України та Європи в епоху Середньовіччя, яка вивчається у 7 класі, важливо звернути увагу на те, що Велике князівство Литовське та Річ Посполита включали українські землі, де проживало українське населення, тому їхня історія є історією не тільки Литви, Польщі тощо, але й історією України. Так у програмі з курсу «Історія України» сказано, що учні/учениці мають розуміти «Інкорпорацію руських земель до складу Великого князівства Литовського, Польського королівства та інших держав. Русь як окремий регіон у Польському королівстві» [2, с. 58].

Український народ зробив значний внесок у розвиток цих державних утворень і має право на історичну й культурну спадщину нарівні з іншими народами, які туди входили. Автори програми підкреслюють, що здобувачі освіти мають «уміти встановити цивілізаційні здобутки русько-українського суспільства в Середньовіччі; визначити внесок русько-українського суспільства IX – XV ст. в загальноєвропейську культурну спадщину» [2, с. 61].

Ця ж лінія на формування європейськості у шкільної молоді продовжується і в старших класах. Зокрема, учні/учениці 9 класу мають уміти визначити: «взаємопов'язаність і взаємозалежність процесів господарського, соціального, політичного і культурного розвитку українського та інших європейських суспільств у XIX ст.» [2, с. 108].

Інший аспект цієї ж проблеми – краще знання молодим поколінням України історії сусідніх народів, які досягли державної незалежності після

розпаду Російської імперії, пізніше були загарбані і включені до складу СРСР (Литва, Латвія, Естонія), або входили до «соціалістичної співдружності» [2, с. 132]. Так, в програмі з всесвітньої історії для 10-го класу в кінці I розділу передбачається вивчення питання про «Розпад континентальних імперій і постання національних держав у Європі» після Першої світової війни. Вони добре розуміють на власному досвіді імперські посягання сучасного російського керівництва, тому активно допомагають Україні в її боротьбі з агресією. Важливо також зосередити увагу на історії наших стратегічних партнерів, таких як США та Велика Британія.

Щодо власної історії України, то у програмі звертається особлива увага на вивчення подій Української революції та українського національного й державного будівництва; трагедії Голодомору 1932-1933 рр. Розглядаючи геноцидний характер Голодомору, а в ході подальшого вивчення історії – Голокосту, здобувачі освіти мають усвідомити сутність геноциду, його основні ознаки-характеристики. Слід також зазначити, що в програмі наголошено на спадкоємності сучасної незалежної України від Української Народної Республіки, яка постала в ході Української революції більше 100 років тому. Такий погляд на історію розвінчує один із імперських міфів країни-агресора про бездержавність українського народу.

Таким чином, у 2022/2023 навчальному році у змісті шкільних історичних курсів відбулися суттєві зміни, що спонукає вчителів постійно «тримати руку на пульсі» і враховувати ці зміни.

Розглянемо методичний аспект. Не лише зміст, а й організаційні форми проведення занять зазнали значних змін. В інструктивно-методичних рекомендаціях МОН України сказано, що «Освітній процес організовується в безпечному освітньому середовищі.

Організація освітнього процесу може здійснюватися в очному і дистанційному режимах, або за змішаною формою, що поєднує очний і дистанційний режими». Враховуючи досвід попередніх «ковідних» років, дистанційне навчання або навчання онлайн не було новим явищем. Вчителі в

основному оволоділи або мають оволодіти різноманітними інформаційно-комунікаційними технологіями подачі нового матеріалу, його закріплення та перевірки. Наприклад, вони мають знати, як працювати з такою освітньою платформою як Wordwall або онлайнним сервісом для створення та використання інтерактивних вправ як Learning Apps. Тобто вчителі навчилися користуватися джерелами з мережі Інтернету, яких дуже багато; і вони, на нашу думку, мають бути не інформаторами, а аналітиками, які ці джерела аналізують і коментують; фасилітаторами, координаторами роботи здобувачів освіти та режисерами всього процесу навчання [8].

Проте в інструктивно-методичних рекомендаціях МОН України звертається увага на те, що під час організації дистанційного та змішаного навчання вчителям слід виважено обирати електронні освітні ресурси, «ураховуючи їх дидактичну доцільність, фактологічну коректність змісту, відповідність навчальній програмі. Вибір цифрової платформи для використання в освітньому процесі заклад загальної середньої освіти здійснює самостійно з урахуванням технічних можливостей учителів та учнів» [8].

Ще одним важливим аспектом успішного здійснення освітнього процесу у закладах загальної середньої освіти є створення відповідної атмосфери взаємодовіри та співробітництва як між педагогічним колективом та здобувачами освіти, так і в дитячому середовищі. В інструктивно-методичних рекомендаціях МОН України учительству рекомендують переорієнтувати свою професійну увагу на уроках на створення відповідного освітнього середовища, безпечного та комфортного для дітей, зорієнтованого на цінності Нової української школи. З метою покращення психологічного клімату на заняттях та в позаурочний час Міністерство освіти і науки України надіслало до середніх загальноосвітніх закладів методичні рекомендації для педагогічних працівників, практичних психологів, соціальних педагогів «Перша психологічна допомога. Алгоритм дій» [8].

У документі сказано, що «Війна в Україні стала стресом для усіх учасників освітнього процесу. За таких умов істотно зростає роль педагогічних працівників, які можуть надавати першу психологічну допомогу та підтримку усім учасникам освітнього процесу відповідно до цілей та завдань функціонування системи освіти». Зокрема, вчителям рекомендують впроваджувати «психологічну хвилинку», яка допоможе здобувачам освіти впоратися зі стресом та його наслідками, емоційно налаштуватися на урок, на плідну роботу. Це дасть змогу створити сприятливу атмосферу, що дозволить дітям розслабитися, зняти емоційне напруження, відновити почуття безпеки та психоемоційного комфорту, що є природним механізмом стабілізації. Звертаємо увагу, що вчитель має сам визначити, коли і у який час потрібно провести «психологічну хвилинку», виходячи з умов, в яких знаходяться учасники освітнього процесу [8].

Важливо також зробити все можливе, щоб діти та підлітки не замикалися, не тримали свої емоції в собі, а пішли на контакт з батьками чи вчителями і знайшли психологічну підтримку. Тому взаємодія, взаємопідтримка у трикутнику: навчальний заклад – діти – батьки, про який говориться в концепції Нової української школи, надзвичайно важливі в умовах широкомасштабної війни Росії проти України.

Вчителям слід пам'ятати, що за даними дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні внаслідок повномасштабного вторгнення Росії 5,3 мільйона дітей стикаються з перешкодами в отриманні освіти. «Діти в Україні ризикують втратити критичні для навчання і соціального розвитку роки» – говориться в документі. Щоб цього не сталося, треба подумати про підготовку самих вчителів, які, як і завжди, є ключовими фігурами навчального процесу в середніх загальноосвітніх закладах. Особливо це стосується вчителів 5-6 класів, які перейшли на нові модельні програми. Крім вибору самої програми, ті, хто буде її виконувати, мають скласти власні робочі програми в які необхідно включати додаткові елементи.

В інструктивно-методичних рекомендаціях МОН України говориться, що, розробляючи навчальну програму, педагоги можуть «вносити зміни у пропонуваній модельною навчальною програмою зміст навчального предмета, відповідно до підготовленості класу, регіональних особливостей, робочого навчального плану школи, необхідності своєчасного реагування на конкретні умови, в яких відбувається освітній процес» [8].

Наприклад, вчитель історії може доповнити зміст програми, включаючи місцевий компонент; розширювати або ущільнювати зміст окремих елементів програми, зважаючи на рівень підготовленості та потреби учнів, матеріально-технічне забезпечення закладу освіти, запити батьків, громади тощо; доповнювати тематику практичних робіт або, навпаки, вилучати окремі питання, з метою уникнення надмірної деталізації змісту навчального матеріалу. Тобто вчителю надається академічна свобода у підборі навчального матеріалу та у виборі відповідного методичного інструментарію для його засвоєння в теорії та використанні на практиці.

Проте складання робочої програми – це виклик для багатьох вчителів, далеко не всі з них готові до такої кропіткої роботи. Особливо це стосується вчителів старшого покоління. Молоді більш гнучкі і краще сприймають новачії в освіті. Однак їх теж треба вчити це робити і тут важлива роль педагогічних університетів та інститутів післядипломної освіти. Студенти мають засвоїти необхідні знання та вміння, перебуваючи ще на навчанні у виші, а працюючі вчителі мають пройти перепідготовку на курсах підвищення кваліфікації. В умовах війни це доволі складно, оскільки багато вчителів в Україні працюють у дві зміни: зранку з тими дітьми, які навчаються очно, а у другій половині дня – з тими, хто, перебуваючи за кордоном, вчиться дистанційно. Ще й суботи у них робочі, оскільки частина дітей може навчатися онлайн тільки у ті дні, коли не відвідує свої школи в країнах перебування. Навантаження та відповідальність на вчителях величезні. Тому важливо підтримати наших вчителів та надати їм відповідну допомогу та всіляке сприяння [8].

Отже, нормативно-правова база викладання в шкільному курсі історії України діяльності гетьмана Павла Скоропадського еволюціонувала впродовж усього періоду незалежності України, і при цьому ставала об'єктом наукових дискусій.

У перші роки незалежності України відображення нашої теми в шкільній історичній практиці супроводжувалося деякою заангажованістю, що стало наслідком довгого перебування нашої держави в складі СРСР. У свою чергу, такий підхід нерідко ставав причиною певних тенденційних похибок у висвітленні правдивої історичної дійсності зі сторони окремих авторських колективів у підручниках для школярів, як для 5-их, так і для 10-их класів.

РОЗДІЛ II. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ВИСВІТЛЕННЯ ВНУТРІШНЬОЇ ТА ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Оскільки ключове завдання нашої роботи полягає у тому, щоб простежити стан викладання теми, пов'язаної з діяльністю гетьмана П. Скоропадського у шкільному курсі, то без визначення основних тенденцій її висвітлення у науковій літературі ми не зможемо зробити належного аналізу. Адже нам потрібно зрозуміти, наскільки повно думки фахових істориків-спеціалістів щодо Гетьманату відображаються в учнівських підручниках.

Історія української державності завжди була й залишається однією з ключових тем вітчизняної історіографії. Особливої актуальності вона набула після відновлення державної незалежності України у 1991 році.

За останні три десятиліття значна увага в наукових, науково-популярних та навчальних працях приділялася державності періоду Української революції 1917-1921 років, зокрема ролі Української Держави під керівництвом гетьмана Павла Скоропадського.

Перші кроки в історіографічному аналізі цієї теми вже зроблено: захищено дисертації С. Грибоєдова [74] та С. Гнатюка [73], опубліковано низку досліджень, присвячених Гетьманату [64], а також узагальнюючі праці з історії Української революції [77, 85; 86; 94, 108, 114].

Попри це, автори цих робіт часто недостатньо уваги приділяли новим підходам до дослідження Гетьманату, особливо тенденціям і особливостям аналізу його історії, характерним для останнього десятиріччя. Лише поверхово розглядалися мотиви утворення та функціонування Української Держави, діяльність Павла Скоропадського, а також унікальність Гетьманату як суспільно-політичного явища в контексті української та світової історії.

Мета цього розділу – окреслити основні здобутки новітніх досліджень з 1990-х років до сьогодення, звернути увагу на спроби сучасних науковців

розв'язати дискусійні питання, зокрема: хто, чому і яким чином привів П. Скоропадського до влади; чи мав переворот 29 квітня 1918 року контрреволюційний характер; яке місце цей період займає в Українській революції 1917-1921 років та в історії українського державотворення; особливості внутрішньої і зовнішньої політики Гетьманату; причини його поразки і уроки, які можна використати сьогодні.

Актуальність дослідження обумовлена не лише зростанням кількості публікацій про Українську Державу (їх уже понад тисяча і вони потребують системного аналізу), а й контроверсійністю проблеми, появою нових підходів до її трактування та викликами сучасного державотворення.

Історіографія Гетьманату значно збагачена завдяки введенню до наукового обігу нових джерел, що сприяє глибшому та об'єктивнішому дослідженню теми. Проте, як зазначають дослідники, успадкована дихотомія в оцінках Гетьманату (однозначно позитивні чи негативні) все ще не подолана [84, с. 263].

Ф. Турченко справедливо зауважив, що нові факти часто вкладаються у старі дослідницькі схеми, які однаковою мірою можуть бути прийняті або відкинуті науковою спільнотою [122, с. 157]. Це вказує на потребу продовження історіографічних досліджень і пошуку спільного розуміння проблеми, що є особливо важливим для навчальної літератури.

З роками незалежності в Україні сформувалася потужна спільнота істориків різних поколінь і наукових шкіл, які долучилися до вивчення Гетьманату Павла Скоропадського. Їхня кількість перевищує 200 осіб, серед яких поряд із пострадянськими дослідниками активно працюють молоді науковці, сформовані на нових методологічних і джерельних засадах [84, с. 263].

Серед сучасних досліджень про Гетьманат особливої уваги заслуговують праці Р. Пирога, який, хоча й відомий як знавець життя і спадщини М. Грушевського, звернувся до вивчення постаті Павла Скоропадського. Його успіх пояснюється кількома факторами:

зацікавленістю долею М. Грушевського у період Гетьманату, високим професіоналізмом, багатим досвідом роботи з архівними джерелами, опануванням методології історичного антропологізму та персоналістичних досліджень, а також державною позицією та науковою інтуїцією.

Перші публікації Р. Пирога, присвячені Гетьманату та постаті Павла Скоропадського, які з'явилися у 1992-1995 роках [100, 101, 103], виразно демонструють відхід від радянських історіографічних штампів і стереотипів. Вони заклали основу нового, справді наукового підходу до висвітлення цієї тематики. Історик чітко обґрунтував причини й обставини приходу П. Скоропадського до влади, а також значення прийняття ним титулу «Гетьман всієї України», що символізувало його вірність ідеї незалежної, суверенної та соборної Української Держави. Він акцентував на спробі інтегрувати давні козацькі традиції у процес державотворення в межах українських етнічних земель.

Р. Пиріг наголосив на символічних ініціативах гетьмана, зокрема запровадженні козацького герба як знаку спадкоємності державності, зберігши водночас тризуб як національний символ. Окрему увагу приділено прагненням П. Скоропадського щодо Криму: враховуючи значну чисельність українців на півострові та прагнення татарського населення до співпраці з Українською Державою, гетьман наполягав на його включенні до складу України. Також він взяв під контроль Чорноморський флот, проте уникнув поспішних кроків щодо входження Кубані до України, щоб уникнути конфліктів із Росією.

На сьогодні Р. Пиріг є автором близько 50 наукових праць, серед яких кілька монографій, присвячених Гетьманату П. Скоропадського. Їх характерною рисою є солідна історіографічна основа [98, 99, 104, 97]. Дослідник, як і низка інших істориків, вважає, що сучасна українська історіографія Української Держави базується на фундаменті, закладеному безпосередніми учасниками подій 1917-1921 років. Значна частина

тематичної літератури була створена саме ними в міжвоєнний період, перебуваючи в еміграції.

Науковець підкреслює, що ідейно-політичне протиборство, а також міжособистісні й амбітні конфлікти серед діячів Української революції зумовили формування ще тоді трьох основних історіографічних течій: уенерівської, прогетьманської та більшовицько-марксистської (в УСРР/УРСР). Представники цих напрямів не шкодували критичних оцінок і гострих епітетів на адресу опонентів. Ці тенденції знайшли відображення також у працях сучасних істориків [84, с. 264].

Перша історіографічна течія сформувалася з числа прихильників Української Центральної Ради (УЦР) та Української Народної Республіки (УНР), які, втративши владу, висловлювали найбільше критики на адресу Павла Скоропадського. До цієї групи належали такі діячі, як В. Винниченко, М. Грушевський, М. Лозинський, І. Мазепа, С. Петлюра, П. Христюк, М. Шаповал та інші [84, с. 265].

Зокрема, М. Христюк характеризував Гетьманат як «диктатуру поміщиків і капіталістів», тоді як І. Мазепа називав його «владою російських реакційних сил». Таким чином, Гетьманат представляли як авторитарний тип держави, створений внаслідок перевороту, здійсненого консервативними правими силами, зокрема Союзом землевласників та Українською демократично-хліборобською партією, за підтримки німецького командування та російських кадетів.

Друга течія, яка також виникла в еміграції, об'єднала прихильників П. Скоропадського, серед яких були В. Липинський, Д. Дорошенко, О. Скоропис-Йолтуховський. Ці діячі згуртувалися навколо «Союзу гетьманців-державників» під керівництвом самого гетьмана.

До них згодом долучилися представники державницького напрямку української історіографії, такі як І. Кривецький, В. Кучабський, а також дослідники з Українського наукового інституту в Берліні, очолюваного І. Мірчуком. У післявоєнний період до цієї течії приєдналися

Р. Млиновецький, І. Нагаєвський, Я. Пеленський, Н. Полонська-Василенко та інші [84, с. 265].

Представники обох течій продовжували вести наукову полеміку в діаспорі, шукаючи компромісні підходи до оцінки Гетьманату. Певною мірою ці пошуки відобразилися в Словниковій частині «Енциклопедії Українознавства» під редакцією В. Кубійовича. У цьому виданні Гетьманат розглядався як форма державного устрою, що нагадує конституційну монархію, де на чолі стоїть гетьман із зосередженням у його руках законодавчої та виконавчої влади [71, с. 377-378].

Основою третьої течії в інтерпретації Гетьманату стали політичні оцінки, висловлені ідеологами російського марксизму – В. Леніним, Л. Троцьким, Й. Сталіним, а також тодішніми більшовицькими діячами в Україні: Є. Бош, О. Бубновим, С. Гопнер, В. Затонським, Д. Мануїльським, С. Косіором, М. Скрипником та іншими.

Ці оцінки були згодом перейняті марксистськими істориками, серед яких М. Волін, І. Мінц, М. Попов, М. Рубач, М. Яворський та інші, і закріпилися як домінантні штампи радянської історіографії. Цей підхід підтримували також пізніші радянські історики, як-от Є. Городецький, А. Лихолат, Л. Нікольніков, Р. Симоненко [110, с. 418].

Прихильники цієї течії базувалися на сталінському постулаті з Короткого курсу історії ВКП(б), що визначав переворот П. Скоропадського як «білогвардійський контрреволюційний акт», а його уряд як «маріонетковий, буржуазно-поміщицький, утримуваний на німецьких багнетах». Ідеологічні стереотипи, нав'язані радянською наукою та пропагандою, довгий час домінували в історичній думці і навіть після 1991 року знаходили своїх прибічників.

Однак, як зазначалося раніше, давня історіографічна традиція продовжує впливати і на сучасний дослідницький процес щодо Гетьманату. Ця традиція розділила істориків на прихильників та критиків, що сперечаються довкола ключових питань: чи був державний переворот

П. Скоропадського контрреволюцією; як у його політиці співвідносились українські та російські інтереси; яким був внесок гетьмана у справу української державності; та чи є доба Української Держави складовою частиною Української революції 1917–1921 років [65, 93, 95, 113, 126].

Р. Пиріг цілком слушно зазначає, що новітня історіографія Гетьманату виросла з цих трьох течій. Через це у сучасних дослідженнях відчутно простежуються кілька паралельних, а подекуди ідентичних до попередніх, підходів.

Однією з груп, що досліджують добу визвольних змагань, є спадкоємці гетьманців. Вони звеличують Гетьманат, акцентуючи на ідеалізації ролі Павла Скоропадського у державотворенні. Деякі з них вважають прихід гетьмана до влади закономірним етапом національної революції, а Українську Державу – утворенням, яке «ґрунтувалося на незвичному поєднанні монархічних, республіканських та диктаторських засад» (В. Клименко, О. Білодід, А. Буравченков, В. Панченко, Д. Яневський та ін.).

Більш виваженого підходу до оцінки Гетьманату дотримуються В. Горєлов, Г. Папакін, Ф. Проданюк, Ю. Терещенко, Ю. Храмов та інші. Вони розглядають Гетьманат як природну альтернативу встановленню радикально-більшовицького соціалізму в Україні. У цьому контексті Гетьманат сприймається радше як засіб боротьби з експансією більшовицької Росії, а не як антагоніст Української Центральної Ради [84, с. 266].

Ще більш поміркованого підходу дотримуються представники національно-демократичного напрямку української історіографії, такі як В. Верстюк, О. Реєнт, О. Рубльов, Ф. Турченко та інші. Вони прагнуть уникати дихотомічних оцінок, що зводять образ Гетьманату до двох полярних позицій – україноцентричної чи проросійської. Такий підхід дає змогу шукати «золоту середину» між цими крайнощами [84, с. 266].

Саме тому деякі українські дослідники для опису національної ідентичності Гетьманату Павла Скоропадського використовують формулу: «ні український, ні російський». Зокрема, Ярослав Грицак писав: «У вужчому

значенні Скоропадський будував ані українську, ані російську національну державу. Гетьманський режим прагнув впровадити нову концепцію української нації, яка базувалася не на ґрунті етнічної ідентичності та знанні української мови, а на лояльності до Української Держави. Ця держава розумілася у ширшому, територіальному значенні, а не у вузькому етнічному» [76, с. 129].

Схожу думку висловлює В. Верстюк, зазначаючи, що Українська Держава 1918 року не була ні українською, ні російською. Він вважає, що умовно її можна було б назвати «малоросійською» [66, с. 26; 67, с. 448-464]. Втім, використання такого терміна для характеристики цієї держави, на наш погляд, є не зовсім коректним.

Р. Пиріг слушно зауважує, що сформулювати точне визначення національно-державної сутності Гетьманату складно, адже в його основі перепліталися як українські, так і російські елементи. Зокрема, гетьман у листі до хліборобів-демократів, написаному наступного дня після маніфесту «До громадян України», підкреслював, що взяв владу, аби «збудувати Україну», і запевняв, що залишиться «вірним сином дорогої нашої Неньки», боронячи державні та національні права українського народу [84, с. 267].

Втім, виникає питання щодо послідовності самого Скоропадського. Чому, наприклад, Січові стрільці під проводом Є. Коновальця залишили його, а згодом приєдналися до антигетьманського повстання? Це може свідчити про їх розчарування в щирості гетьмана, особливо після того, як він оточив себе людьми, ворожими до українських ідеалів.

Також важливо розглянути, чи мав Скоропадський достатню підтримку українських сил для реалізації свого проекту. Скоріш за все, ні. Як зазначає І. Нагаєвський, політичні партії надавали перевагу своїм партійним програмам, нехтуючи інтересами української нації та держави [92, с. 171].

Розглядаючи співвідношення українських і російських компонентів у політиці Гетьманату, Р. Пиріг зазначає, що українські елементи були

присутні здебільшого у назві, атрибутах держави, культурній та освітній політиці.

Наприклад, у першому гетьманському уряді з 16 міністрів 12 мали українське походження, хоча ступінь їхньої національної самоідентифікації залишалася під питанням. Водночас російські впливи проявлялися у відродженні монархічних і авторитарних традицій, у законодавчій практиці, медіа, використанні імперського кадрового потенціалу, релігійній політиці та толерантності до російської еміграції й українофобії [84, с. 267].

Наприклад, Д. Донцов згадував, що Скоропадський планував відзначити 310-ту річницю союзу І. Мазепи з Карлом XII, але під тиском російських радників вирішив не брати участі у молебні в Св. Софії. Водночас він звертався до московського патріарха щодо зняття анафеми з Мазепи.

Історики прорадянської орієнтації навіть після 1991 року залишалися в рамках класових оцінок. Вони критикували як сам гетьманський переворот, так і політику Скоропадського, трактуючи її як «контрреволюцію». Однак це не зовсім коректно, адже гетьман задекларував створення Української Держави, не відновлював царські порядки і не сприяв українофобії.

Аналіз робіт, присвячених П. Скоропадському, дозволяє нагадати два ключові принципи оцінки будь-якої історичної постаті: 1) її слід розглядати такою, якою вона була насправді; 2) оцінювати треба не за тим, чого вона не зробила, а за тим, що було зроблено і який слід залишено в історії [84, с. 267-268].

Керуючись цими підходами, можна зазначити, що Гетьманат П. Скоропадського не лише закріпив, а й практично реалізував державну самостійність України, проголошену IV Універсалом УЦР.

Зокрема, було визначено державні кордони, зміцнено боєздатність збройних сил, налагоджено вертикаль управління, затверджено державну символіку, забезпечено міжнародне визнання Української Держави (14 країн), взято під контроль Чорноморський флот.

Крім того, були реалізовані важливі ініціативи в сфері освіти, науки і культури. Восени 1918 року міністр віросповідань О. Лотоцький оголосив від імені гетьманського уряду Декларацію про автокефалію Української православної церкви [84, с. 268].

Серед досягнень сучасної української історіографії Гетьманату варто виділити його аналіз у контексті Української революції 1917-1921 років як єдиного державотворчого процесу.

Такий підхід був закладений у «Історії України. Нове бачення» під редакцією В. Смолія, розвинений у книгах із серії «Україна крізь віки», у шеститомній «Політичній історії України», а також у працях В. Литвина, зокрема «Україна: доба війни і революцій. 1914-1920».

Подібна концепція знайшла відображення і в дослідженні Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України під керівництвом В. Солдатенка – «Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку».

Однак у праці В. Солдатенка «Українська революція. Історичний нарис» [113, с. 44] Гетьманат розглядається радше як «контрреволюція» – явище, яке не вписується в канву Української революції.

Водночас у новітній історіографії зростає розуміння Гетьманату як втілення ідеології українського консерватизму. Ю. Терещенко бачить його передумови в українському селянстві та шляхті як носіях мови, віри і традицій, наголошуючи на складності відносин між ними [116, с. 20]. Подібну думку поділяє й С. Гелей.

Проте Р. Пиріг зауважує, що погодитися з цим важко, оскільки в умовах революційного піднесення на селі ця «складність відносин» переросла в гострі соціальні конфлікти, що завадили Скоропадському досягти обіцяного «спокою і ладу». На його думку, регенерація консерватизму в Україні стала реакцією приватновласницьких сил на соціальний радикалізм Центральної Ради. Водночас провідну роль у цьому процесі відігравали не українська шляхта, а аграрна, промислова та

фінансова буржуазія, яка прагнула уникнути втрати земель, маєтків і капіталів [84, с. 268].

Серед останніх монографічних досліджень Р. Пиріг звернув увагу на книгу В. Савченка «Павло Скоропадський – останній гетьман України». Ця праця позиціонується як хронологічний нарис історії Української Держави 1918 року, розкритий через постать її лідера. Однак основою фактологічного змісту роботи стали спогади самого Скоропадського. Автор поставився до них критично, але, на жаль, інколи допускав неетичні висловлювання, звинувачуючи гетьмана у «замовчуванні проблем», «введенні в оману», «лукавстві», «брехні» тощо.

Зокрема, В. Савченко безапеляційно характеризує Українську Державу як «гетьманат-монархію», «нову монархічну державу» або «нове середньовіччя гетьманської влади», не надаючи належного обґрунтування [109]. Р. Пиріг слушно зауважує, що некоректно переносити погляди Скоропадського 1920-х років щодо монархічної моделі держави на реальність 1918 року.

Серед спірних питань новітньої історіографії Гетьманату залишається рівень його залежності від зовнішніх чинників, особливо від Німеччини та Австро-Угорщини. Деякі історики, наслідуючи оцінки В. Винниченка та М. Грушевського, вважають Гетьманат маріонетковим утворенням [1, с. 26, 103; 78, с. 233-234].

Наприклад, О. Мироненко визначає гетьманський режим як «українську варіацію класичної маріократії» [89, с. 252], яку трактує як державний механізм, спрямований на обслуговування інтересів зовнішніх сил, у даному випадку окупаційної адміністрації. Аналогічну точку зору висловлює й англійський історик О. Файджес, на яку звертає увагу Р. Пиріг.

Хоча залежність Української Держави від Німеччини є очевидною, важливо зазначити, що, по-перше, німців в Україну запросила не гетьманська влада. По-друге, Гетьманат не був маріонетковим утворенням. Він мав усі формальні ознаки незалежної держави: функціонував на основі Брестського

миру, був визнаний Четверним союзом і багатьма іншими країнами, мав власні дипломатичні представництва, укладав міжнародні договори тощо.

Р. Пиріг слушно звертає увагу, що в контексті аналізу політики Гетьманату більшість дослідників акцентують увагу на ролі австро-німецького чинника, недооцінюючи російський фактор.

Значна частина авторів розглядає проголошений 14 листопада 1918 року курс на федерацію з небільшовицькою Росією не як випадковість, а як результат тиску з боку російського монархічного офіцерства разом із кадетами, меншовиками та есерами. Уже в еміграції П. Скоропадський усвідомив, що ті московські сили, які прагнули стати його союзниками, фактично були причетні до його повалення.

Серед вітчизняних істориків трапляються й ті, хто досі перебуває під впливом пострадянської російської історіографії. Прихильники цього підходу часто дотримуються малоросійської позиції, що ближче ототожнює себе з російським трактуванням української історії, аніж з українським [84, с. 269].

Під «малоросійством» мають на увазі комплекс провінціалізму чи меншовартості частини українського суспільства, який виник через історичну пам'ять про тривале перебування України у складі Російської імперії [84, с. 269].

Як зауважив Є. Маланюк, хоч Скоропадський і не був типовим «малоросом», його діяльність стала класичним прикладом українського політичного гамлетизму, тісно пов'язаного з малоросійською ідеологією.

Водночас є низка робіт, які безпосередньо присвячені гетьману і мають схоже спрямування. Узагальнюючи, Р. Пиріг зазначає, що такі дослідження схильні вважати ідею української державності безперспективною на тлі тогочасних подій. Гетьманат подається як частина загальноросійської боротьби проти більшовизму, а гетьманство Скоропадського розглядається як вимушене та недосконале рішення. При цьому часто цитуються мемуари

білогвардійських діячів, таких як О. Лукомський, А. Лямпе та П. Краснов, які підтримували тезу про «нещире українство» гетьмана [84, с. 271].

Значне зростання кількості досліджень з цієї тематики протягом перших десятиліть незалежності України вимагало системного історіографічного аналізу. Це дозволило окреслити ключові тенденції у вивченні Гетьманату й визначити перспективи подальших досліджень.

Історіографи наголошують, що хоча окремі аспекти історії Гетьманату залишаються дискусійними, відстань у часі створює можливість для об'єктивних наукових дискусій і глибших оцінок. Відзначається важливість пошуку нових джерел, переосмислення відомих матеріалів, відмови від партійно-класових підходів та ідеологічних кліше, а також утвердження україноцентричного підходу (націєцентризму) [84, с. 271-272].

Ці підходи стимулювали активізацію досліджень, зокрема завдяки збагаченню джерельної бази [115, с. 111].

У 2016 році Р. Пиріг опублікував монографію «Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір» [102]. У цій роботі на основі широкої джерельної бази представлено 42 біографічні нариси, які висвітлюють діяльність ключових осіб урядів Скоропадського. Монографія розкриває суперечливий процес формування курсу Гетьманату, його внутрішню та зовнішню політику, а також вплив німецьких військових і дипломатів на ухвалення рішень.

Темі взаємин Гетьманату з окупаційною владою Пиріг присвятив іншу працю – «Відносини України і Центральних держав: нетипова окупація 1918 року» [96]. У ній, зокрема, в розділі «Гетьманат у візіях союзників», він обґрунтовує некоректність терміну «окупація» стосовно перебування німецьких і австро-угорських військ в Україні, пропонуючи термін «нетипова окупація».

Оригінальною частиною цієї праці стали біографічні нариси про головних німецьких політичних і військових діячів, які впливали на події в

Україні 1918 року. Ці портрети є цінним джерелом інформації для аналізу їхнього впливу на Гетьманат.

У 2021 році Пиріг підсумував свої дослідження у розділі «Україна й українці в постімперську добу (1917-1939)», що став частиною першого тому тритомника «Україна. Нариси історії» [80]. Тут він аналізує причини падіння Гетьманату, приділяючи увагу політико-правовим аспектам, реформам Скоропадського, впливу окупаційного чинника та суспільним антагонізмам, які супроводжували діяльність Гетьманату.

У висновках розділу підкреслюється сталість позицій автора щодо функціонування Гетьманської держави та повстання проти неї як завершального етапу її історії. Водночас акцент зроблено на прагненні висловити власний погляд на дискусійні аспекти цього періоду.

Одним із провідних дослідників Української революції, який активно продовжив роботу в цій сфері, є В. Солдатенко. У 2016 році він написав рецензію на монографію Р. Пирога «Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір».

У рецензії Солдатенко високо оцінив науково-теоретичний рівень праці, однак залишився на своїх попередніх позиціях щодо ключових оцінок Гетьманату: його ролі у державотворчому процесі Визвольних змагань 1917-1921 років, форми державного правління, ступеня залежності від іноземного військового чинника. На його думку, саме ці чинники спричинили антигетьманське повстання та крах гетьманського проєкту [112].

В. Солдатенко вважав, що процеси, які відбувалися за доби Гетьманату, були спрямовані на реставрацію дореволюційних порядків, скасування соціальних змін і революційних досягнень. На його думку, ці тенденції мали очевидно контрреволюційний характер, що визначило форму державного управління як авторитарно-монархічний режим.

Щодо присутності німецьких та австро-угорських військ в Україні, Солдатенко трактує її як типову окупацію. Ці погляди він підтвердив у статті «Режим гетьманату 1918 р. у світлі документів та сучасних історичних

студій» [111], зазначивши, що окупаційний і гетьманський режими не діяли окремо, а швидше доповнювали один одного.

Автор зберігав послідовність у своїх поглядах на закономірність падіння Гетьманату внаслідок антигетьманського повстання, стверджуючи: «Чужоземна зверхність і занадто вузька соціальна база панівного режиму, відсутність мобілізаційної стратегії, консолідаційної ідеології, подвійна (чи ж то – двоїста) лояльність владної еліти не давали підстав для обнадійливого прогнозу щодо перспектив існування Української Держави, що зрештою й підтвердила історична практика» [111].

Усвідомлюючи полемічний характер багатьох питань, пов'язаних із феноменом Гетьманату, В. Солдатенко повернувся до їх аналізу у статтях «Коротке *intermezzo* гетьмана Павла Скоропадського» (2018-2019 рр.) та «Порівняльна історіографічна оцінка міжнародного становища України за доби Гетьманату П. Скоропадського».

Серед вітчизняних дослідників постаті П. Скоропадського вирізняється П. Гай-Нижник. Його напрацювання, опубліковані в низці статей у 2008-2018 роках, узагальнені в шостому розділі монографії «Павло Скоропадський і Власний Штаб гетьмана всієї України: боротьба за владу і державність» [69].

Монографія П. Гай-Нижника пропонує оригінальну інтерпретацію багатьох аспектів антигетьманського повстання. Автор стверджує, що суверенітет Української Держави та повноваження гетьмана П. Скоропадського лише частково обмежувалися військово-політичною залежністю від окупаційного командування. Це, на його думку, дозволяє класифікувати Гетьманат як тимчасового сателіта Центральноєвропейських держав – Німеччини та Австро-Угорщини [69, с. 16].

Оригінальними є також погляди Гай-Нижника на результати зустрічі Скоропадського з донським отаманом П. Красновим у листопаді 1918 року на станції Скороходове. Подію, яку багато істориків вважають зрадою української державності, автор трактує інакше, посилаючись на свідчення міністра земельних справ В. Леонтовича перед Верховною слідчою комісією

Директорії у січні 1919 року. На думку Гай-Нижника, опоненти гетьмана свідомо спотворили зміст цієї події [69, с. 513].

Важливе місце в дослідженні займає аналіз гетьманської Грамоти про федерацію з небільшовицькою Росією від 14 листопада 1918 року. Автор зазначає, що, попри переможний поступ країн Антанти у Першій світовій війні, Скоропадський також намагався налагодити контакти з представниками Антанти. Гай-Нижник припускає, що вже в перші місяці гетьманування Скоропадський мав законспіровані домовленості з французами та англійцями, які вважав критично важливими зберегти в таємниці. На основі цих фактів він пропонує переосмислити зміст і значення Грамоти [69, с. 520-522].

У своїй монографії автор неодноразово аналізує різні аспекти створення Грамоти, її наслідків для долі Гетьманату, але, на нашу думку, не дає остаточної відповіді на ключові питання, які й досі викликають дискусії. Так, він називає Грамоту «політичною декларацією, тактичним реверансом на догоду Антанті та ні до чого не зобов'язуючою приманкою для російського офіцерства, ласого до лейби «Росія», що було так потрібне саме у той критичний час П. Скоропадському» [69, с. 522-523].

Водночас у іншому місці зазначає, що Грамота задумувалась як частина складної комбінації з порятунку «великої гри» і державності, яка через об'єктивні та суб'єктивні причини не досягла поставленої мети. Думки автора подані у формі припущень, що, однак, ускладнює оцінку цієї контroversійної теми, адже в історії немає умовного способу дії. Очевидно, автор усвідомлював незавершеність аналізу, оскільки наголосив на необхідності подальшого дослідження цієї проблематики [69, с. 528].

Однією зі спроб продовжити вивчення цього питання стала стаття В. Юрчака «Політичне побачення»: як українці та донці об'єднались, щоб боротись проти більшовиків [125]. Проте висновки про наслідки зустрічі Скоропадського з донським отаманом і проголошення Грамоти про федерацію для долі Гетьманату не є новими. Багато істориків уже

висвітлювали ці аспекти, наголошуючи, що проголошення федерації завдало П. Скоропадському значної шкоди. Воно сприяло консолідації української опозиції та пришвидшило падіння Української Держави.

З нагоди 100-річчя створення Гетьманату в 2018-2022 роках опубліковано велику кількість статей і монографій, а також проведено численні наукові конференції [115, с. 115]. Вагомий внесок у розвиток історіографії зробили такі дослідники, як О. Реєнт, Г. Папакін, С. Литвин та інші. У 2018 році вийшла фундаментальна монографія «АВЕ. До 100-ліття Гетьманату Павла Скоропадського» [82], підготовлена колективом провідних істориків.

Також важливим є збірник «Українська Держава – жорсткі уроки. Павло Скоропадський. Погляд через 100 років» [70], виданий у межах проєкту «Лікбез. Історичний фронт». Незважаючи на популяризаторський характер проєкту, до аналізу Гетьманату були залучені професійні історики, серед яких Ю. Терещенко, І. Гирич, Г. Папакін, Т. Осташко, В. Лободаєв та інші.

Ці дослідники не є одноставними у своїх оцінках Гетьманату, тому збірник не пропонує готових відповідей на складні питання щодо історії Української Держави. Проте саме це і було творчим задумом видавців: надати платформу для висловлювання як прибічникам, так і критикам Гетьманату, стимулюючи дискусії навколо цього феномену. Такий підхід до пошуку істини, спрямований на висвітлення його суперечливих сторінок, заслуговує на увагу і має право на існування.

Отже, аналіз сучасної української історіографії, присвячений образу Гетьманату П. Скоропадського, засвідчує, що він досі трактується в дуалістичному ключі: або крізь призму старих історіографічних традицій, або шляхом еkleктичних підходів. Спроби визначити національну сутність Гетьманату залишаються неоднозначними: він не повною мірою ототожнюється ні з «українською», ні з «російською», ні навіть із «малоросійською» державністю.

Слова ідеолога гетьманського руху В'ячеслава Липинського, який зазначав, що образ Гетьманської України, сформований історичною традицією, народними сказаннями, сімейними пам'ятками й спогадами, ще далеко не ясний і не однаковий для всіх, залишаються актуальними. Хоча Липинський мав на увазі XVII-XVIII століття, його думка цілком відображає і ситуацію навколо останнього Гетьманату часів П. Скоропадського.

Цілком справедливо застерігає Р. Пиріг щодо критичного підходу до джерел, включаючи спогади самого гетьмана. Він також наголошує на недопустимості трактування Гетьманату через призму політичної кон'юнктури чи уподобань певних кіл. Майбутнє покоління істориків повинно уникати таких спокус і прагнути об'єктивного осмислення минулого.

Павло Скоропадський не був ані абсолютним героєм, ані злочинцем. Для одних він – патріот, для інших – російський чи німецький ставленик. Однак незаперечним є те, що свої сили він присвячував розбудові Української Держави, керуючись своїми світоглядними переконаннями. Гетьманат Скоропадського є важливим досвідом державотворення, який залишив відбиток у свідомості, культурі та ментальності українців. Його не можна ігнорувати в контексті сучасного українського державотворення.

Щоб образ Гетьманату став яснішим, потрібні подальші дослідження, пошук нових джерел, переосмислення вже відомих фактів, а також відмова від партійно-класових підходів і чужих ідеологічних штампів. Важливо утверджувати україноцентризм у трактуванні цих подій. Гетьманат – це невід'ємна частина української історії, якою б складною та суперечливою вона не була.

РОЗДІЛ III. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА П. СКОРОПАДСЬКОГО У ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ

В попередньому розділі, аналізуючи українську історіографію, ми дійшли висновку, що Українська Держава Павла Скоропадського отримала досить неоднозначні оцінки вже серед учасників подій. Також неоднозначними залишаються й оцінки діяльності гетьмана в науковій літературі.

А тепер, перш ніж одразу розглянути як роботи українських істориків впливали на підручникотворення незалежної України, коротко охарактеризуємо декілька більш ранніх книг, які можна вважати підручниками з історії України. Це дасть змогу краще зрозуміти сутність впливів академічної історії на підручкові літературу.

Для початку, нагадаємо, що автори соціал-демократичної чи соціал-революційної політичної орієнтації називали її «владою російських реакційних кіл» (І. Мазепа) [6, с. 56], а диктатурою поміщиків і капіталістів (П. Христюк) [18, с. 32], при цьому П. Скоропадського – «німецьким» або «російсько-німецьким» генералом (В. Винниченко, П. Христюк) [114, с. 65].

У той же час, прибічники правих політичних кіл більше уваги надавали оцінці намірів гетьмана, змальовуючи його як людину, котра: «1) абсолютно щиро ненавиділа старий режим; 2) проводила ідею децентралізації, а не сепаратизму; 3) вважала необхідним створити умови для вільного розвитку українського народу, оскільки вірить в існування культурних сил на Україні» [61, с. 105].

Як було зазначено раніше, цей підхід знайшов широку підтримку серед істориків діаспори, що зумовило більш збалансовані оцінки Гетьманату.

Негативні характеристики включали: відсутність власної армії, повну залежність від окупаційних сил, постачання продовольства Німеччині й

Австро-Угорщині, відмову від ліквідації поміщицького землеволодіння, використання каральних загонів тощо.

Позитивні аспекти охоплювали: встановлення дипломатичних відносин, створення української грошової системи, відновлення залізничної інфраструктури, розробку проєкту земельного закону, проведення судової реформи, кроки до автокефалії Української православної церкви, українізацію освіти, заснування Української академії наук та інших культурно-освітніх установ [45, с. 515-516] (Н. Полонська-Василенко).

Ці погляди яскраво висвітлені в навчальній книзі з історії України для школи, написаній прихильником Гетьманату Д. Дорошенком, що вперше побачила світ у Нью-Йорку в 1957 році [31].

П. Скоропадський оцінювався як досвідчений військовий і політичний діяч: «генерал української (раніше російської) служби» [31, с. 212]. Зазначалося, що гетьман проголошував новий лад як тимчасовий – до скликання українського сейму. Його внутрішню політику характеризували як обережну та помірковану, що пояснювалось консервативною базою уряду, орієнтованою на зросійщені верстви.

До позитивів правління Скоропадського зараховували: відновлення порядку після «більшовицької окупації та революційного хаосу», встановлення самоврядування, запровадження держбюджету й стабільної валюти, досягнення в галузі культури, зокрема відкриття університетів та культурних установ, прагнення об'єднати етнографічно українські території, налагодження зв'язків із іншими державами, формування армії та домовленості з Німеччиною щодо передачі Чорноморського флоту [31, с. 213].

Проголошення федеративного союзу з небільшовицькою Росією інтерпретувалося як спроба врятувати українську державність за умов опору соціалістичних кіл. Політику Скоропадського подавали як продовження курсу Центральної Ради [31, с. 213].

За часів СРСР Українська Держава трактувалася як «реставрація буржуазно-поміщицького монархізму», що заважала «тріумфальній ході радянської влади». Радянські підручники лише поверхово згадували про період Гетьманату, представляючи Скоропадського як «великого поміщика і царського генерала» [61, с. 106].

У 60-80-х роках ХХ століття Гетьманат продовжували характеризувати як «контрреволюційну буржуазно-поміщицьку диктатуру», проте наприкінці 1980-х років ці оцінки поступово зникли з підручників.

Суттєві зміни у висвітленні постаті Скоропадського та Гетьманату почалися після 1991 року. У посібниках з історії України з'явилися розгорнуті біографії гетьмана, акценти на його українських коренях, внеску в українізацію армії, а також його діяльності як одного з провідних організаторів національних військових частин [33, с. 76-77].

Ф. Турченко описував Скоропадського як нащадка лівобережного гетьмана ХVІІІ століття, почесного отамана Вільного козацтва та видатного організатора українізованих військових підрозділів [52, с. 111; 53, с. 67; 54, с. 73].

У сучасному інтегрованому підручнику з історії, написаному Ю Теміровим, Н. Теміровою та І. Тодоровим [49], образ гетьмана подано дещо інакше. Автори використали оновлені характеристики, частково запозичені з радянської історіографії: він походив із старовинного українського аристократичного роду, був колишнім царським генералом і крупним землевласником, який улітку 1917 року разом із армійським корпусом перейшов на бік УНР. При цьому використання некоректного вислову «новоспечений гетьман» ставить під сумнів його здібності та політичні дії [49, с. 98].

Більшість підручників початку ХХІ століття подають постать гетьмана з пошаною. Наприклад, підручник С. Кульчицького та Ю. Шаповала [39] і посібник Н. Гупана та О. Пометун [29] містять детальну біографію гетьмана з переважно позитивною оцінкою його діяльності: підтримував ідею сильної

влади, прагнув об'єднати зусилля проти радянської влади, уникаючи внутрішніх конфліктів серед українців, підписав зречення від влади, сприяв створенню Українського інституту в Берліні та звільненню військовополонених із нацистських концтаборів [29, с. 90; 39, с. 82].

Сутність Української Держави в сучасних шкільних підручниках зазнала значних змін. У пробному посібнику з історії України 1991 року вона визначалася як «так звана Українська держава» [33, с. 89] із монархічною формою правління. Хоча радянські терміни на кшталт «буржуазно-поміщицький монархізм» не використовувалися, автори підкреслювали зв'язок з німецькою підтримкою, зокрема згадували благословення Вільгельма II, а також участь великих землевласників, таких як Ф. Лизогуб, і підтримку монархістських партій [33, с. 89-90].

У матеріалах до підручника 1992 року Українській Державі П. Скоропадського приділено більше уваги. Її переворот описано як незаконний, хоча й малокровний. Було підкреслено протиставлення між Українською Державою та УНР доби Центральної Ради. Зокрема, аналізуючи «Закони про тимчасовий державний устрій України», автори акцентували на ліквідації УНР як демократичної форми державності та зосередженні всієї влади в руках гетьмана, але уникали чітких визначень сутності нової форми правління [32, с. 77-79].

У підручниках Ф. Турченка гетьманський переворот охарактеризовано як «ліквідацію республіканського режиму» [53, с. 67] і встановлення монархічної форми правління – гетьманату [52, с. 111; 54, с. 73].

Автори інтегрованого підручника уникають деталізації форми державного устрою Української Держави, зазначаючи лише, що ці питання мав вирішити український Сейм, і цитують уривок із «Грамоти до всього українського народу» [49, с. 100-101].

У підручниках початку ХХІ століття увага акцентувалася на неоднозначності характеру Української Держави [35]. Зокрема, І. Коляда, О. Ількова та О. Сушко зазначали, що ця держава базувалася на своєрідному

поєднанні монархічних, республіканських і диктаторських принципів [35, с. 37].

С. Кульчицький та Ю. Шаповал підкреслювали, що концентрація влади у руках гетьмана не була тотожною диктатурі. Гетьманат розглядали як спробу використати історичні традиції, а реальна влада залишалася в руках австро-німецького командування. Водночас наголошувалося, що концентрація влади у гетьмана була тимчасовою до обрання парламенту [39, с. 92-93].

Зміни також торкнулися опису кордонів Української Держави в підручниках з історії України. Найбільш детально це питання висвітлено у підручниках Ф. Турченка (1994, 1998, 2002 роки) [52, 53, 54], С. Кульчицького та Ю. Шаповала (2003 рік) [39], а також Н. Гупана і О. Пометун (2004 рік) [29]. У них містяться карти, такі як «Українські землі у 1917–1919 рр.», «Україна за часів правління гетьмана П. Скоропадського» або «Україна за часів гетьманату», які дають змогу проаналізувати територіальні зміни.

На картах представлено територію УНР за Брестським договором, межі Української Держави влітку 1918 року, демаркаційну лінію та «нейтральну зону», а також межу просування німецьких і австро-угорських військ. Крім того, зазначено території, які планувалися для включення до Української Держави на засадах автономії, а також райони антигетьманського повстанського руху.

У підручниках, де карти були відсутні, питання кордонів описувалося в тексті. Наприклад, у матеріалах до підручника 1992 року зазначалося, що визначення кордонів було складною проблемою на переговорах з російською делегацією. З одного боку, українська делегація на чолі зі С. Шелухіним наполягала на включенні територій з українським етнічним населенням, з іншого боку, радянська сторона затягувала переговори, висувуючи необґрунтовані територіальні претензії [32, с. 90].

Ю. Теміров, Н. Темірова та І. Тодоров стверджували, що дипломатичними зусиллями вдалося приєднати території з українським етнічним населенням, і навіть розроблявся проєкт федеративного включення етнічно української Кубані [49, с. 100–101]. Водночас, за підручником С. Кульчицького та Ю. Шаповала, остаточної згоди щодо кордонів так і не було досягнуто через територіальні претензії російської делегації [39, с. 87].

Н. Гупан і О. Пометун акцентували на жорсткості зовнішньої політики гетьманського уряду у питаннях кордонів, хоча ця проблема залишилася невирішеною [29, с. 98].

І. Коляда, О. Ількова та О. Сушко вважали, що врегулювання територіальних суперечностей стало основою зовнішньополітичних стосунків України з Білоруссю, Доном, Кримом, Польщею та Румунією [35, с. 39].

Суверенітет Української Держави як важлива ознака державності залишився недостатньо висвітленим у підручниках того періоду. У матеріалах до підручника 1992 року М. Коваль, С. Кульчицький та Ю. Курносов зазначали, що П. Скоропадський усвідомлював формальність самостійності України, яка існувала лише завдяки німецькій військовій підтримці [32, с. 97]. В інших підручниках наводився фрагмент зі спогадів П. Скоропадського, де він пояснював своє рішення стати гетьманом необхідністю запобігти перетворенню українських земель на губернію.

У підручниках і посібниках питання міжнародних відносин Української Держави висвітлювалося під різними назвами: «міжнародні контакти» (М. Коваль, С. Кульчицький, Ю. Курносов, Ф. Турченко), «зовнішньополітичні орієнтири» (Ю. Теміров, Н. Темірова, І. Тодоров), «активна зовнішня політика» (Н. Гупан, О. Пометун) тощо.

Аналіз змісту навчальних матеріалів дозволяє відтворити послідовність пріоритетів зовнішньої політики гетьманського уряду. М. Коваль, С. Кульчицький, Ю. Курносов виділяли такі напрями: переговори про мир із радянською Росією, Бессарабське питання, Кримське питання, Холмщина й

Підляшшя, міжнародні зв'язки. Вони підкреслювали, що «проголошення державної незалежності поклало початок дипломатичній активності України, обмеженій розколом європейських країн» [32, с. 95].

Ю. Теміров, Н. Темірова, І. Тодоров згадували країни, з якими гетьманський уряд налагодив дипломатичні відносини: Німеччину, Австро-Угорщину, Швейцарію, Болгарію, Польщу, Фінляндію, Туреччину, Російську Федерацію. Вони зазначали, що восени 1918 року країни Антанти (Англія, Франція, США, Італія) пообіцяли підтримку за умови встановлення федеративних відносин із «білою Росією». Наводився також витяг із телеграми німецького посла в Києві до МЗС Німеччини, де вказувалося на відсутність суверенітету Української Держави [49, с. 101-103].

Ф. Турченко стримано аналізував цю тему в контексті продовження попередньої зовнішньої політики. У підручнику зазначалися дипломатичні відносини з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Швейцарією, Туреччиною, Польщею, Фінляндією, Скандинавськими країнами, Кримом, а з осені 1918 року – з Францією, Англією, Румунією. Особливу увагу приділено відносинам із Росією, Доном і Кубанню [52, с. 115].

В. Даниленко, С. Гузенков, М. Колодяжний акцентували на «російському факторі», описуючи Українську Державу як об'єкт критики з боку втікачів від червоного терору, які сприймали її як фарс. Зовнішню політику вони аналізували через призму відносин із австро-німецьким блоком і Антантою, для якої гетьман залишався ставлеником Німеччини. Кримське питання та революція в Німеччині розглядалися як ключові проблеми, що призвели до втрати П. Скоропадським підтримки, а залишені австро-німецькими військами зброя і спорядження часто потрапляли до вороже налаштованих селян [30, с. 67-68, 70].

Н. Гупан і О. Пометун прагнули підкреслити самостійність і значущість зовнішньої політики Української Держави, використовуючи шаблонні формулювання: «Уряд Української держави здійснював активну зовнішню політику», «Україна впевнено виходила на міжнародну арену»,

«Дипломатія... сягала значно далі союзних і сусідніх держав». Також були введені терміни «жорстка лінія» (щодо кордонів із Росією), «політика активного тиску» (щодо Румунії) та «жорстка політика» (щодо Польщі) [29, с. 98].

Основними напрямками зовнішньої політики називали відносини з Німеччиною й Австро-Угорщиною, Росією, Румунією, Польщею, а також з іншими країнами, зокрема США, Великою Британією, Францією і Швецією.

Зазначалося, що гетьманському уряду вдалося налагодити стосунки з 13 країнами. Особливість зовнішньої політики П. Скоропадського полягала в тому, що він змушений був враховувати присутність союзних військ в Україні. Водночас Скоропадський знайшов спосіб примусити окупантів рахуватися з ним [29, с. 98].

І. Коляда, О. Ількова, О. Сушко акцентували увагу на досягненнях у боротьбі за міжнародне визнання. Україну визнали 30 країн, 10 із яких мали представництва в Києві, тоді як українські дипломатичні місії діяли у 23 державах. Особливо увагу приділено переговорам із радянською Росією, частково висвітлено відносини з Німеччиною (як з лідером Четвірного союзу) та зазначено негативне ставлення країн Антанти до самостійності України, яке пояснювалося політичною інтригою Німеччини і впливом єдиної неділимої Росії [35, с. 39].

С. Кульчицький і Ю. Шаповал зробили акцент на складності зовнішньополітичної ситуації, з якою стикнулася гетьманська держава. Вони виділили переговори з російською делегацією, питання Підляшшя, Холмщини, Криму, Бессарабії, об'єднання з Кубанською Республікою та спроби налагодження контактів із Антантою [39, с. 87-88].

Щодо організації влади, підручники по-різному висвітлювали питання формування уряду Української Держави. Більшість авторів акцентували на професіоналізмі членів уряду, які обиралися за діловими якостями, а не за політичними переконаннями. Зокрема, М. Коваль, С. Кульчицький, Ю. Курносов вказували, що урядовці були «не політичними діячами, а

фахівцями». Ф. Турченко описував їх як «кваліфікованих чиновників», а В. Даниленко, С. Гузенков, М. Колодяжний зазначали, що уряд формувався «за принципом професійності» [32, с. 78].

Ю. Теміров, Н. Темірова, І. Тодоров натомість акцентували на партійності та великодержавних уподобаннях урядовців, більшість із яких, за їхніми словами, були «виховані на російській політичній культурі» і працювали на Українську Державу через кон'юнктурні обставини [49, с. 99].

Інші автори, такі як І. Коляда, О. Ількова, О. Сушко, обмежувалися наведенням прізвищ і посад. Наприклад, зазначали, що голова ради міністрів Ф. Лизогуб був «головою Полтавського земства», а міністр освіти М. Василенко – «колишнім заступником міністра освіти Тимчасового уряду». Водночас особливості призначень залишалися без пояснень, як у випадку М. Чубинського, який був охарактеризований лише як син відомого етнографа [49, с. 99].

Загалом подані в підручниках довідки свідчать про високу освіченість і досвідченість урядовців, їхній стан і партійну приналежність, а також про зв'язок із українською національною ідеєю (М. Коваль, С. Кульчицький, Ю. Курносов) [32, с. 78].

У характеристиці голови уряду Ф. Лизогуба автори підручників звертали увагу на його походження зі старовинного козацького роду (М. Коваль, С. Кульчицький, Ю. Курносов, І. Коляда, О. Ількова, О. Сушко), приналежність до партії октябристів (М. Коваль, С. Кульчицький, Ю. Курносов, І. Коляда, О. Ількова, О. Сушко, Ю. Теміров, Н. Темірова, І. Тодоров) та українофільську орієнтацію (Ф. Турченко). Також зазначалося, що Лизогуб належав до полтавських поміщиків (М. Коваль, С. Кульчицький, Ю. Курносов) або великих землевласників Лівобережжя (Ф. Турченко) і був активним земським діячем.

Оцінки ставлення гетьманського уряду до представників українських соціалістичних партій у підручниках, що виходили до середини 2000-х років, були різними. М. Коваль, С. Кульчицький, Ю. Курносов підкреслювали, що

жодного з соціалістів не було запрошено до уряду, хоча частина фахівців уряду В. Голубовича залишилася на своїх посадах. За Н. Гупаном і О. Пометун, у складі гетьманського уряду взагалі не було представників соціалістичних партій.

Водночас В. Даниленко, С. Гузенков, М. Колодяжний зазначали, що П. Скоропадський прагнув створити уряд, який би спирався на популярні політичні партії, і пропонував посади відомим українським діячам, але вони, зокрема Д. Дорошенко, відмовилися від співпраці [30, с. 67]. І. Коляда, О. Ількова, О. Сушко наголошували, що в уряді, поряд із представниками російських партій (переважно кадетів), були і відомі українські діячі, зокрема Д. Дорошенко та М. Василенко [35, с. 38].

Ф. Турченко вказував, що спроба залучити до уряду українських соціалістичних політиків зазнала невдачі через їхню недовіру до консерваторів і пріоритетність партійних інтересів над загальнонаціональними. Єдиним представником соціалістів в уряді він називав члена УПСФ Д. Дорошенка [52, с. 113].

Щодо механізму управління державою, автори по-різному висвітлювали його аспекти. М. Коваль, С. Кульчицький, Ю. Курносів згадували про «гетьманських старост» і «гетьманську адміністрацію». Ю. Теміров, Н. Темірова, І. Тодоров акцентували на суворому контролі окупаційної влади над діяльністю гетьманських органів. С. Кульчицький і Ю. Шаповал звертали увагу на зобов'язання адміністрації перед окупаційними державами.

Деякі автори надавали подвійну оцінку апарату управління: як позитив – наведення порядку, так і негатив – репресивні методи та відчуженість від української національної ідеї. Наприклад, Ф. Турченко характеризував чиновників як представників «старої дореволюційної бюрократії», які діяли звичними репресивними методами і провокували соціальне протистояння, прагнучи відновлення «єдиної і неділимої Росії». В. Даниленко, С. Гузенков, М. Колодяжний наголошували, що апарат складався зі «спеціалістів старої

школи», які використовували застарілі методи, непопулярні серед народу. Н. Гупан і О. Пометун вказували на авторитарний і репресивний характер діяльності урядовців.

У підручниках для позначення політики П. Скоропадського використовувалися терміни «гетьманський режим» і «режим Скоропадського», що підкреслювало авторитарний характер влади.

До середини 2000-х років підручники також висвітлювали питання створення війська, аграрної політики, стану промисловості, культури та відносин із політичними партіями.

У більшості підручників пріоритетним питанням внутрішньої політики гетьмана визначалося аграрне питання (Н. Гупан, О. Пометун, І. Коляда, О. Ількова, О. Сушко). Його розв'язання інколи подавалося однобічно – як боротьба окупаційних та гетьманських військ із селянами. Законодавчі ініціативи, наприклад закон «Про засоби боротьби з розрухою сільського господарства», часто оцінювалися як суто декларативні обіцянки (Н. Гупан, О. Пометун).

Ф. Турченко, С. Кульчицький, Ю. Шаповал пропонували більш збалансовані оцінки, згадуючи про свавілля поміщиків, підтриманих окупаційними військами, та водночас розповідали про прагнення уряду врегулювати аграрне питання законодавчим шляхом. Вони коротко висвітлювали зміст «Проекту загальних основ земельної реформи» та зазначали, що його реалізація залишилася незавершеною [39, с. 86; 52, с. 116]. У деяких підручниках аграрна політика розглядалася виключно як відтворення дореволюційних аграрних відносин [30, с. 68].

Стан промисловості оцінювався як критичний через закриття кордону з радянською Росією (М. Коваль, С. Кульчицький, Ю. Курносов), наслідки війни та революційних подій (В. Даниленко, С. Гузенков, М. Колодязний) і відмову від соціального законодавства УНР (С. Кульчицький, Ю. Шаповал).

Економічні заходи згадувалися поверхово: формування банківської системи, запровадження стабільної валюти, відновлення залізничного

транспорту (Ю. Теміров, Н. Темірова, І. Тодоров, Ф. Турченко, Н. Гупан, О. Пометун), збалансування державного бюджету та конвертація національної валюти (І. Коляда, О. Ількова, О. Сушко). Деякі підручники також висвітлювали адміністративну та судову реформи.

Наступний етап трансформації шкільних підручників із новітньої історії України розпочався після затвердження у 2004 році нової навчальної програми, пов'язаної з переходом на 12-річний термін освіти.

Підручники, створені після 2005 року, відображали політичну ситуацію в країні. Зокрема, до 2010 року характерною була посилена увага до ключових подій української історії, які слугували засобом консолідації нації. Від 2010 до початку 2014 року акценти змінилися: відбулося переосмислення радянського минулого, історичних подій, пов'язаних із Росією, та редагування героїзованих аспектів української історії.

У 2010 році вийшло нове видання шкільних підручників, яке містило редакційні правки, спрямовані на покращення іміджу Росії. Ці зміни були пов'язані із формуванням неагресивного образу Росії.

Примітно, що результати проведеного у 2010-2011 роках за вказівкою Д. Табачника так званого «незалежного оцінювання» шкільних підручників засвідчили, що більшість експертів визнали їх об'єктивними, зваженими та комплексними у висвітленні історичних подій [59, с. 58].

Проте через фінансові труднощі країни за останні десятиліття нові підручники, що могли б виправити спотворення та неточності, не були видані. Тому школярі й надалі змушені були користуватися матеріалами з викривленими оцінками минулого.

У сучасних найновіших шкільних підручниках з історії України, виданих останніми роками, тема «Українська революція 1917-1921 років» і Гетьманат П. Скоропадського отримали нове висвітлення. Із текстів вилучено значну частину фальсифікацій та викривлень, які були поширені в підручниках 2010-2013 років.

Однак навіть у цих оновлених виданнях залишаються суттєві прогалини, які ускладнюють формування в учнів історичної свідомості й глибокого розуміння подій революційної доби. Це особливо важливо, оскільки саме засвоєння теми Української революції дозволяє усвідомити, що УРСР не була спадкоємицею УНР, а натомість була псевдодержавою, створеною за радянським зразком і контрольованою ззовні [87, с. 66].

У підручниках недостатньо розкрито ключовий висновок: радянське державотворення в Україні не було національним. УРСР не мала власних кордонів, армії, валюти, громадянства, державної мови чи самостійної політики. Водночас у 1917-1921 роках Україна мала всі ці атрибути державності, які втратила після завоювання, що призвело до 70-річного періоду відсутності національної державності.

На жаль, у сучасних підручниках бракує глибокої фактологічної бази та належної аналітики для розкриття цієї теми. Деякі матеріали містять помилкові дати чи хибні твердження.

Наприклад, у підручнику «Вступ до історії» для 5 класу (автор В. Власов) тему «Українська революція та перші десятиліття більшовицької влади» подано зі значними недоліками. Хронологічні межі революції обмежено 1917-1920 роками, що може створити у п'ятикласників враження про плавний перехід від революційної доби до радянського періоду. Гетьманат П. Скоропадського згадується побіжно, що не дозволяє учням осягнути важливість цього етапу.

У посібнику С. Коніщевої для 5 класу (2016 р.) [37, с. 20] подано зображення державного прапора та герба України, але без пояснення їх значення. В умовах революції національна символіка вперше стала державною, і цю тему можна було використати для формування в учнів розуміння зв'язку між національною та державною символікою. Адже національна символіка, втрачаючи офіційний статус після поразки державотворчих процесів, продовжувала існувати в підпіллі чи вигнанні, торуючи шлях до відновлення державності.

Належне висвітлення цієї теми сприяло б не лише здобуттю ґрунтовних знань, а й вихованню патріотизму та національної гідності. Це особливо актуально в сучасному контексті, коли символи Української революції 1917-1921 років набувають нового значення в умовах боротьби України проти російської агресії.

На жаль, ці недоліки є характерними і для підручників з історії України для 10 класу. У посібнику С. Коніщевої [37, с. 27] революційна доба також обмежена 1920 роком, а терміни «Українська революція» та «Українські національно-визвольні змагання» подано як синонімічні, що не відображає їх повної сутності.

Одними із найкращих є підручники останніх років. Для прикладу проаналізуємо відповідний матеріал підручника В. Власова та С. Кульчицького [23].

У відповідному параграфі 11 «Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського» можна виділити кілька проблемних блоків, за якими подано матеріал. При цьому параграф надзвичайно добре ілюстрований (карти, фото важливих подій, портрети діячів тощо).

Спершу визначено історичний контекст приходу до влади гетьмана. Зокрема, мова йде про те, що на початку 1918 року Україна перебувала у стані хаосу, викликаного політичними експериментами Центральної Ради, війною та втручанням зовнішніх сил. У цих умовах Німеччина та Австро-Угорщина, які здійснювали окупацію України після Брестського миру, шукали стабільного партнера. Таким став Павло Скоропадський, який, спираючись на військову підтримку, здійснив державний переворот 29 квітня 1918 року. Центральна Рада була усунута, а нова форма державності отримала назву Українська Держава [23, с. 70-71].

Далі визначено основні напрямки внутрішньої політики гетьмана.

Зокрема, дуже детально охарактеризована політична система. Зазначено, що П. Скоропадський прийняв титул гетьмана, що символізувало повернення до історичних традицій козацької держави. Він зосередив у своїх

руках всю повноту влади: законодавчу, виконавчу та судову. Парламент і політичні партії були ліквідовані, що викликало невдоволення демократичних сил

Багато уваги приділено й питанням творення української армії. Визначено ключові причини невдач у цій справі [23, с. 71-74].

Також проаналізована соціально-економічна політика. Вказано, що гетьманат спробував стабілізувати економіку через: відновлення приватної власності на землю і підприємства; сприяння розвитку аграрного сектора, що було важливим у сільськогосподарській країні; політику повернення великих маєтків їхнім власникам, що викликало конфлікти із селянством; залучення до управління досвідчених чиновників тощо.

Незважаючи на певний порядок в економіці, політика гетьмана Скоропадського загострила соціальну напругу, особливо серед селян, які сподівалися на реалізацію аграрної реформи.

У той же час, культурна політика П. Скоропадського у параграфі не згадана. Щоправда, цьому приділено частину 17 параграфу, де відображено культурно-освітнє життя доби української революції.

Справедливо зазначено, що одним із найуспішніших напрямків діяльності гетьмана стала підтримка української культури та науки. Згадано про заснування Української академії наук (очолювана Володимиром Вернадським); відкриття нових українських гімназій, університетів, бібліотек; розвиток національної преси та видавничої справи.

Акцентовано на тому, що Скоропадський прагнув забезпечити культурну автономію України, розуміючи важливість національної ідентичності [23, с. 115-118].

Окремим блоком у параграфі про Гетьманат подана зовнішня політика. Вказано, що Українська Держава перебувала у тісній залежності від Німеччини та Австро-Угорщини. Це обмежувало свободу дій Скоропадського, але водночас забезпечувало певну стабільність. Гетьман прагнув нормалізувати міжнародні відносини, визнавши незалежність

України на міжнародній арені. Проте його спроби співпрацювати з Білим рухом і Антантою не дали результатів, що ізолювало Україну в дипломатичному полі.

Окрему увагу приділено питанням етнічних українських територій, які він намагався включити до складу своєї держави (Північна Бессарабія, Крим, Кубань) [23, с. 75-77].

Також у параграфі визначено й причини падіння гетьманату. Серед них: соціальне невдоволення через повернення земель поміщикам відміну восьмигодинного робочого дня; політична ізоляція, адже Скоропадський не зміг здобути широкої підтримки ні серед української інтелігенції, ні серед політичних партій; втрата підтримки Німеччини та Австро-Угорщини, викликана поразкою цих держав у Першій світовій війні, що у свою чергу призвело до ослаблення їхньої присутності в Україні [23, с. 78].

У наступному параграфі висвітлено антигетьманське повстання Директорії УНР, коли 14 грудня 1918 року Скоропадський був змушений зректися влади.

Підсумовуючи ці матеріали можна зробити висновок щодо значення гетьманату Скоропадського. З матеріалів підручника випливає, що це період правління гетьмана, який хоч і тривав лише кілька місяців, проте мав великий вплив на формування державності України. Адже було закладено основи для розвитку української культури та науки, створено ефективну адміністративну систему. Водночас залежність від іноземних держав і відсутність широкої народної підтримки стали причинами його швидкого краху.

Наприкінці цього розділу варто зазначити, що сучасна російсько-українська війна має значний вплив на процес створення підручників. Повномасштабна російська агресія актуалізувала численні виклики для всіх сфер життя країни, включно зі шкільною історичною освітою.

На тимчасово окупованих територіях України російські загарбники знищують українські навчальні матеріали, завозять власні підручники та

нав'язують їх школярам, проводячи насильницьку русифікацію. Особливу небезпеку для окупантів становлять українські підручники з історії та літератури, адже вони сприяють вихованню патріотизму та формуванню національної ідентичності молоді – майбутнього української держави.

Уже сьогодні, навіть за умов війни, необхідно зосередитися на вдосконаленні українських підручників, працюючи над їхньою подальшою розбудовою.

Дослідження підтверджують, що попри доступ до різноманітних джерел інформації, підручник залишається основним засобом навчання в школах, зокрема, для викладання історії. Це вимагає не тільки регулярного оновлення змісту, але й чіткого визначення методологічних підходів до його відбору, структурування та представлення в підручниках.

У межах компетентнісної парадигми освіти, закладеної в Державному стандарті базової середньої освіти [3], змінюється не лише зміст підручників, а й їх роль у навчальному процесі. Підручник стає не просто джерелом знань, а інструментом для самостійного навчання учнів та організації роботи вчителів. Компетентнісно орієнтований підручник має пропонувати широкий набір методик та інструментів, що допомагають досягати сучасних освітніх цілей.

Сучасне суспільство визначає ряд ключових компетентностей, які повинні мати випускники шкіл відповідно до освітнього стандарту [3]. Учні повинні:

- самостійно здобувати знання;
- використовувати набутий досвід для вирішення завдань;
- аналізувати й узагальнювати інформацію;
- мислити критично, аргументувати свої висновки;
- адаптуватися до змін і ефективно взаємодіяти в соціумі.

Ці вимоги визначають новий формат підручників, які мають бути не лише відображенням освітнього процесу, але й проєктувати його реалізацію.

Протягом років незалежності українські підручники з історії неодноразово перевидавалися, що свідчить про розвиток цієї сфери. Проте водночас залишаються невирішені проблеми, які призводять до помилкових рішень. Зокрема, це стосується різноманіття програм і підручників, яке може викликати суперечності у змісті та утруднює формування єдиного освітнього простору.

Для забезпечення якісного розвитку підручників недостатньо лише впроваджувати нові стандарти – необхідно забезпечити узгодженість змісту, відповідальність авторів за якість матеріалів і їх відповідність сучасним освітнім вимогам.

Розгорнемо трохи цю думку. Як зазначалося раніше, історія може допомогти школярам знайти себе у світі, адаптуватися до складних умов української реальності, реалізувати свій потенціал із мінімальними втратами для себе та суспільства. Це не означає, що потрібно викреслити з історичної пам'яті складні або трагічні сторінки, замінивши їх героїчними, – навпаки, важливо осмислити їх, щоб уникнути повторення помилок минулого. Варто посилювати патріотичний і громадянський зміст історичних курсів, опираючись як на національні цінності, так і на загальнолюдські ідеали гуманізму.

Однак реалізація цих ідей стикається з низкою труднощів. У процесі впровадження Нової української школи демократизація підходів і плюралізм у створенні підручників вилилися у пропонування великої кількості варіативних програм і навчальних матеріалів. Ця ініціатива покликана подолати монополію окремих авторів і видавництв.

На практиці така різноманітність створює проблеми:

- неузгодженість змісту. Різні підручники часто мають суттєві відмінності у трактуванні подій і явищ;
- авторський волюнтаризм. Вибір історичних подій для висвітлення у підручниках іноді відображає суб'єктивні погляди авторів;

- розрив освітнього простору. При зміні школи учні стикаються з труднощами адаптації через відмінності у програмах та підручниках.

На думку вчителів, методологічна різноманітність без єдиних підходів може призвести до втрати цілісності світогляду учнів. Натомість органи управління освіти досі не приділяють належної уваги цій проблемі.

Пропозиції щодо вирішення:

1. Рецензування програм. Під час оцінки модельних програм слід зважати на:

- наукову достовірність змісту;
- відповідність підходам, прийнятим в українській історичній науці;
- детальність опису змісту, рекомендованого для включення до підручника;
- забезпечення достатності матеріалу для досягнення освітніх результатів відповідно до державного стандарту.

2. Фахові дискусії. Міністерству освіти варто організовувати круглі столи та обговорення між авторами підручників і вчителями-практиками. Мета – виробити спільні підходи до структури та змісту історичних курсів.

Ці заходи сприятимуть створенню єдиного освітнього простору, де підручники стануть якісним інструментом навчання та виховання.

На нашу думку, одним із ключових аспектів є підвищення відповідальності авторів і рецензентів підручників за якість навчальних матеріалів. Автори повинні прагнути до максимальної об'єктивності у викладі історії, дотримуватися принципів наукової чесності, уникати замовчування, спотворення фактів, їх підміни або однобічного добору інформації.

Неприпустимо робити висновки, які не мають аргументованого підґрунтя. Сучасні реалії додають до цього переліку ще один важливий принцип – повну відмову від російських наративів в історії. Натомість потрібно акцентувати увагу на героїчних сторінках минулого й сьогодення України, а також підкреслювати передумови її демократичного майбутнього.

Різноманітність підходів і творчість авторів можуть повніше розкритися у додаткових матеріалах підручника. Це можуть бути:

- документи різних політичних партій і течій;
- фрагменти творів вітчизняних і зарубіжних істориків;
- мемуари, листи учасників і очевидців подій;
- статистичні дані, законодавчі акти;
- сучасні візуальні джерела, які створюють об'ємне уявлення про минуле.

Система продуманих творчих завдань сприятиме розвитку в учнів критичного мислення. Вони зможуть:

- оцінювати різні погляди на події;
- виявляти упередженість і суперечності;
- аналізувати тенденційність у доборі фактів і висновках;
- формувати власну, аргументовану позицію.

Це особливо важливо, адже до вивчення історії дитина підходить із власним баченням світу, яке формується під впливом сім'ї, середовища й особистого досвіду. Навіть маючи обмежені знання, учень створює для себе певну концепцію історичного минулого. Вона може включати історію родини, роду та країни. Від того, наскільки ця концепція позитивна й оптимістична, залежить, чи зможе дитина зберегти віру в майбутнє своєї країни, чи буде готова працювати на її благо та чи залишиться жити тут.

Нерідко автори підручників або вчителі, намагаючись сформувати у школярів певну точку зору на історичні події, забувають про кінцеву мету. Наприклад, вони можуть перебільшувати значення деяких подій, які через кілька років втрачають свою актуальність. Найважливіше не кількість запам'ятованих фактів, а те, яку історичну концепцію учень створює для себе та як він ідентифікує себе у світі й у своїй країні.

Отже, у підручниках радянської доби Українська Держава часів П. Скоропадського описувалася як «контрреволюційна буржуазно-поміщицька диктатура» і вважалася «реставрацією буржуазно-поміщицького

монархізму на Україні». Цей стереотип значно вплинув на підходи до викладання історії у наступні десятиліття.

З проголошенням незалежності України в 1991 році та до середини 2000-х років у шкільних підручниках з історії України суттєво збільшилася увага до Української Держави, а оцінки її сутності кардинально змінилися. П. Скоропадського почали розглядати як монархіста, який одночасно підтримував українські національні традиції. Його держава описувалася як тимчасовий політичний режим, що базувався на використанні історичних традицій, з елементами монархії, республіканізму та диктатури.

Форма правління Української Держави протиставлялася демократичному та республіканському устрою Центральної Ради, наголошувалося на її залежності від австро-німецьких окупаційних сил. Територіально держава охоплювала межі, визначені в часи УНР, хоча кордони залишалися неврегульованими та були предметом переговорів із сусідніми країнами, особливо з Росією.

Зовнішня політика Української Держави характеризувалася як активна: уряд налагоджував відносини з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною, а пізніше з Францією та Англією. Водночас політика щодо Росії, Польщі та Румунії була жорсткою.

Уряд формувався за професійною ознакою й складався переважно з українців, які мали монархічну або конституційно-демократичну орієнтацію. У ньому важливу роль відігравали діячі, пов'язані з українською національною ідеєю, зокрема Ф. Лизогуб, Д. Дорошенко, М. Василенко та М. Чубинський.

Режим, встановлений Скоропадським, мав авторитарний характер і спирався на стару бюрократію. Це допомагало підтримувати порядок, але водночас репресивні методи викликали соціальне напруження.

Аграрна політика поєднувала спроби відновлення старих відносин із прагненням їх реформувати. Проте законодавчі ініціативи залишилися нереалізованими.

У промисловій політиці значних успіхів досягнуто не було через складні обставини. Водночас вдалося розпочати формування банківської системи, впровадити національну валюту та відновити роботу залізничного транспорту.

Скоропадський планував створити 300-тисячну армію й зробив перші кроки в цьому напрямку. Однак реалізація цих планів наštтовхнулася на протидію з боку окупаційного командування.

Попри суттєві поліпшення якості українських підручників в останні роки, деякі тенденції раннього етапу українського підручникотворення в дещо зміненому вигляді залишилися й на сьогоднішній день.

Тобто, сучасні шкільні підручники з історії, як і раніше, потребують удосконалення змісту та методичного апарату, щоб відповідати викликам сьогодення. Важливо чітко усвідомлювати як досягнення, так і проблеми у сфері створення підручників, адже саме якісні навчальні книги з історії можуть стати одним із чинників, що сприятимуть нашій перемозі над російськими агресорами.

ВИСНОВКИ

Отже, період від моменту здобуття незалежності України, коли почалася й тривала активна розбудова держави, відбувалося кардинальне реформування політичної системи, що вимагало від історичної науки підвищеної уваги до моделей української державності, котрі існували у XX столітті, серед яких є Українська Держава П. Скоропадського.

А зважаючи на те, що Україна перебуває у стані війни, то роль освіти, зокрема історичного спрямування, ще більше зросла. При цьому особливо важливими з точки зору вивчення досвіду минулого є такі теми як Гетьманат П. Скоропадського. Саме з їх допомогою також можна сприяти вихованню патріотизму школярів. Який зараз як ніколи потрібний.

Вивчаючи теоретико-методологічні засади викладання проблематики діяльності гетьмана Павла Скоропадського у шкільній історичній освіті ми висвітлили процес становлення нормативно-правового підґрунтя та провідних концепцій викладання теми.

Він відбувався протягом всього періоду незалежності України, базуючись на відповідних навчальних, або ж модельних навчальних програмах. Процеси модернізації та оновлення змісту яких залежав від законів України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», від «Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти», «Концепції Нової Української школи» тощо.

При цьому навчальні програми з курсу викладання історії для учнів 5-х та 10-х класів багато в чому залежали й від політичної кон'юнктури, даючи основу для написання шкільних підручників.

Іншим чинником, що мав суттєвий вплив на написання шкільних підручників за останні більш ніж 30 років – були праці фахових українських істориків. Простежуючи у другому розділі основні тенденції висвітлення внутрішньої та зовнішньої політики Павла Скоропадського в сучасній

українській історіографії, ми помітили чіткий взаємозв'язок між тим, яких думок притримувалася академічна наука і тим, як це відображалось у шкільних меті ралах.

Разом з тим, слід відзначити, що дуже часто нові ідеї вітчизняних істориків-спеціалістів з теми, знаходили у шкільних підручниках своє відображення з великим запізненням. Інколи певні історіографічні тренди враховувалися частково.

Слід зазначити, що рівень науково-методичної подачі навчального матеріалу з цієї теми у підручниках різних періодів зазнавав значних змін. Ранні видання підручників з історії мали текстоцентричний підхід: вони містили великі масиви одноманітного тексту без ілюстрацій, портретів історичних діячів або візуальних матеріалів. Візуальні акценти обмежувалися лише виділенням назв розділів чи підрозділів напівжирним шрифтом.

З часом структура та зміст підручників удосконалювалися. Автори почали активно впроваджувати завдання, спрямовані на розвиток критичного мислення учнів і закріплення засвоєного матеріалу. У навчальних матеріалах з'явилися карти, картосхеми, хронологічні таблиці, лінії часу, зображення, а також портрети ключових історичних постатей, що зробило їх більш інтерактивними та доступними для школярів.

При цьому оцінки внутрішньої та зовнішньої політики Української Держави в підручниках різних років суттєво різнилися. Автори часто пропонували відмінні судження про позитивні та негативні аспекти діяльності П. Скоропадського та його уряду. Таким чином, у шкільному курсі історії в підручниках 1991-2023 років зазначена проблематика висвітлювалася під різними кутами зору, відображаючи авторське бачення ключових питань.

Однак у найновіших виданнях підручників спостерігається певна консолідація оцінок, що свідчить про прагнення до узгодженості та єдності у трактуванні важливих тем української історії.

Разом з тим, на нашу думку, надзвичайно важливо підкреслити необхідність вивчення такого напрямку історіографії як підручниковорення, оскільки є необхідність залучення більшої кількості фахівців-істориків до дослідження даної проблематики. Насамперед, це зумовлено тим, що між академічною історичною наукою і підруничковою історією все ще спостерігається певний розрив, який необхідно зменшувати. А це у свою чергу сприятиме наповненню змісту шкільних книжок елементами передових досягнень історичної науки.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

Джерела

1. Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. Київ-Відень, 1920. 535 с.
2. Всесвітня історія. Історія України. (Інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня Історія. 7-9 класи. Історія України. 7-9 класи. Всесвітня Історія. 10-11 класи. Історія України. 10-11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ: HREC PRESS, 2022. 260 с.
3. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. URL: http://www.mon.gov.ua/ua/activity /education/56/692/state_standards/ (дата звернення 01.11.2024).
4. Закон України «Про освіту». URL: https://urst.com.ua/act/pro_osvitu (дата звернення 01.11.2024).
5. Закон України «Про повну загальну середню освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text> (дата звернення 01.11.2024).
6. Мазепа І. Україна у вогні і бурі Революції 1917-1921. Т. 1: Центральна Рада. Гетьманщина. Директорія. Мюнхен: Видавництво Прометей, 1950. 210 с.
7. Модельні навчальні програми для 5-9 класів нової Української школи (запроваджується поетапно з 2022). URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/modelni-navchalni-programi-dlya-5-9-klasiv-novoyi-ukrayinskoyi-shkoli-zaprovadzhuyutsya-poetapno-z-2022-roku> (дата звернення 01.11.2024).
8. Навчальна програма з історії. 10-11 класи, 2019. URL: <https://osvita.ua/doc/files/news/638/63898/5c7d141ebb955101160807.pdf> (дата звернення 01.11.2024).

9. Навчальні програми для 10-11 класів шкіл з українською мовою навчання (рівень стандарту, академічний рівень, профільний рівень). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2010/08/26/5333553/> (дата звернення 01.11.2024).

10. Програма з історії України. 7-11 класи (Проект). *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1992. № 7-8. 64 с.

11. Програма по історії Української РСР. 8-11 класи (Проект). *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1990. 47 с.

12. Програма початкового курсу історії України для 5 класів загальноосвітніх шкіл. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1991. № 2. С. 3-8.

13. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. Всесвітня історія. (Нова редакція). 5-11 класи. Київ: Перун, 1998. 92 с.

14. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України 5-11 класи. Всесвітня історія 6-11 класи. Київ: Шкільний світ, 2001. 87 с.

15. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. Всесвітня історія. 5-11 класи. Київ: Перун, 2005. 102 с.

16. Програми для середньої загальноосвітньої школи. Історія України. 5-11 класи. Всесвітня історія. 6-11 класи. Київ: Перун, 1996. 126 с.

17. Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»), URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-п#Text> (дата звернення 01.11.2024).

18. Христюк П. Замітки та матеріали до історії Української революції 1917-1920 рр.: у 4-х т. Т. 1. Нью-Йорк, 1969. 151 с.

Підручники, посібники

19. Власов В. Вступ до історії: підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Генеза, 2018. 208 с.

20. Власов В., Данилевська О. Вступ до історії України: підручник для 5 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ: Генеза, 2005. 200 с.
21. Власов В. Данилевська О. Вступ до історії України: підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Генеза, 2002. 248 с.
22. Власов В., Данилевська О. Вступ до історії України: підручник для 5 класу спеціальної загальноосвітньої школи для дітей зі зниженим зором. Київ: Благовіст, 2001. 288 с.
23. Власов В., Кульчицький С. Історія України (профільний рівень): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Літера ЛТД, 2018. 304 с.
24. Власов В., Кульчицький С., Панарін О. Історія України (профільний рівень): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: «Літера ЛТД», 2023. 312 с.
25. Гісем О. Історія: Україна і світ (інтегрований курс, рівень стандарту): підручник для учнів 10 класу закладів загальної середньої освіти. Харків: Ранок, 2018. 256 с.
26. Гісем О., Мартинюк О. Історія України (рівень стандарту): підручник для учнів 10 класу закладів загальної середньої освіти. Харків: Ранок, 2018. 240 с.
27. Гісем О., Сорочинська Н. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2018. 256 с.
28. Гупан Н., Пометун О. Історія України (рівень стандарту, академічний рівень): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Освіта, 2012. 288 с.
29. Гупан Н., Пометун О. Новітня історія України: 1914-1939: 10 кл.: навч. посіб. Київ: Видавництво А.С.К., 2004. 340 с.
30. Даниленко В., Гузенков С., Колодяжний М. Історія України: навчальний посібник для 10 класу серед. загальноосвіт. шк. Запоріжжя: Прем'єр, 2002. 224 с.

31. Дорошенко Д. Історія України: 3 малюнками: Для школи й родини. Київ: Освіта, 1993. 238 с.
32. Коваль М., Кульчицький С., Курносів Ю. Історія України. Матеріали до підручн. для 10-11 кл. середн. шк. Київ: «Райдуга», 1992. 512 с.
33. Коваль М., Кульчицький С., Курносів Ю., Сербей В. Історія України: Пробний навчальний посібник для 10-11 класів середньої школи / за ред. акад. АН УРСР Ю. Кондуфора. Київ: Радянська школа, 1991. 336 с.
34. Коваль М., Кульчицький С., Лебедєва Ю. Історія України: підруч. для 10 кл. серед. шк. Київ: Освіта, 1998. 288 с.
35. Коляда І., Сушко О., Ількова О. Історія України (1914-1939 рр.). 10 клас: пробн. навчальн. посібник. 4-е видання, доповнене і перероблене. Харків: Скорпіон, 2001. 112 с.
36. Коляда І., Сушко О., Ількова О. Історія України 1917-1944 рр. 10 клас: Зошит-конспект тем: Пробний навчальний посібник. Київ: А.С.К., 1997. 128 с.
37. Коніщева С. Історія України (вступ до історії). 5 клас: зошит для поточного та тематичного оцінювання. Харків, 2016. 65 с.
38. Кульчицький С., Лебедєва Ю. Історія України (рівень стандарту, академічний рівень): підручник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ: Генеза, 2010. 382 с.
39. Кульчицький С., Шаповал Ю. Новітня історія України (1914-1939): підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2003. 304 с.
40. Кучерук О. Оповідання з історії України: пробний підручник для початкового курсу з історії України для 5 класу середньої школи. Київ: Освіта, 1992. 185 с.
41. Мисан В. Вступ до історії України: підручник для 5-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Вид. 2-е переробл. і допов. Київ: Генеза, 2010. 176 с.

42. Мисан В. Оповідання з історії України. Підручн. для 5-го кл. серед. шк. Київ: Генеза, 1997. 208 с.
43. Мисан В. Оповідання з історії України та рідного краю: Підручник для 5-го кл. серед. шк. Київ: Генеза, 1995. 114 с.
44. Мороз П., Мороз І. Вступ до історії: підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Педагогічна думка, 2018. 176 с.
45. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х т. Т. 2. Від серед XVII ст. до 1923 року. Київ: Либідь, 1992. 606 с.
46. Пометун О., Костюк І. Історія України (Вступ до історії): підруч. для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Освіта, 2013. 192 с.
47. Рєєнт О., Малій О. Історія України (рівень стандарту, академічний рівень): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Генеза, 2010. 238 с.
48. Струкевич О. Історія України (рівень стандарту): підруч. для 10-го кл. закл. загальн. серед. освіти. Київ: Грамота, 2018. 240 с.
49. Темиров Ю., Темирова Н., Тодоров И. История (1914-1945 гг.). Интегрированный курс: Учебное пособие для 10 класса общеобразовательной школы. Донецк: Центр подготовки абитуриентов, 1998. 488 с.
50. Турченко Ф. Історія України (профільний рівень): підручник для учнів 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ: Генеза, 2010. 302 с.
51. Турченко Ф. Новітня історія України. Частина перша. 1914-1939. Підруч. для 10-го кл. серед. загальноосвіт. навч. закл. Вид. 2-е, виправл. та допов. Київ: Генеза, 2000. 384 с.
52. Турченко Ф. Новітня історія України. Частина перша. 1914-1939. Підруч. для 10-го кл. серед. загальноосвіт. навч. закл. Вид. 3-тє, виправл. та допов. Київ: Генеза, 2002. 352 с.

53. Турченко Ф. Новітня історія України. Частина перша. (1917-1945 рр.): Навчальний посібник для 10-го кл. серед. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 1994. 344 с.

54. Турченко Ф. Новітня історія України. Частина перша. 1917-1945. 10 клас: Підручник для серед. загальноосвіт. шк. Вид. 2-е, виправлене та доповнене. Київ: Генеза, 1998. 384 с.

55. Хлібовська Г., Крижановська М., Наумчук О. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль: Астон, 2023. 292 с.

56. Щупак І., Бурлака О., Піскарьова І. Вступ до історії: підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: УОВЦ Оріон, 2018. 192 с.

57. Щупак І.Я., Бурлака О., Піскарьова І., Посулько А. Вступ до історії України та громадянської освіти: підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Оріон, 2022. 207 с.

Література

58. Баханова С. Висвітлення процесу державотворення 1917-1922 рр. у сучасних шкільних підручниках з пропедевтичного курсу історії. *Наукові записки інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2012. Вип. 2 (58). С. 372-384.

59. Баханова С. Моделі української державності 1917-1922 рр. у сучасних шкільних підручниках з історії. Донецьк: ЛАНДОН-XXI, 2012. 248 с.

60. Баханова С. Сучасний шкільний підручник як історіографічне явище. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2008. Вип. 14. С. 317-322.

61. Баханова С. Українська держава П. Скоропадського у сучасних шкільних підручниках з історії. *Збірник наукових праць. Педагогічні науки*. Херсон: Видавництво ХДУ, 2008. № 50. С. 104-112.

62. Баханов К. Сучасна шкільна історична освіта: інноваційні аспекти. Донецьк: ТОВ- Юго-Восток, Лтд, 2005. 384 с.
63. Баханов К. Сучасний шкільний підручник з історії. Харків: Основа, 2009. 126 с.
64. Булгаков Ю. Відносини Гетьманату з Центральними державами: новітні підходи та інтерпретації. *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. Науковий журнал*. Київ, 2009. № 4. С. 118-122.
65. Буравченков А. Час відновлення історичної пам'яті, або дещо про Гетьманат з погляду сьогодення. *Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1843-1945*. Київ, 1993. С. 25-32.
66. Верстюк В. Гетьманська держава 1918 р. в контексті української революції. *Український історик*. 1999. № 2-4. С. 20-35.
67. Верстюк В. Революція 1917-1920 рр. і українсько-російські відносини. *Україна і Росія в історичній ретроспективі. Т. 1. Українські проекти в Російській імперії*. Київ, 2004. С. 448-464.
68. Власюк С. Українська націонал-демократична революція 1917-1921 років в регіональних підручниках з історії України. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки*. 2017. Вип. 26. С. 91-97.
69. Гай-Нижник П. Павло Скоропадський і Власний Штаб гетьмана всієї України: боротьба за владу і державність. Київ: Крок, 2019. 626 с.
70. Галушко К. Українська Держава – жорсткі уроки. Павло Скоропадський. Погляд через 100 років. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2018. 336 с.
71. Гетьманат. *Енциклопедія Українознавства. Перевидання в Україні. Т. 1*. Львів, 1993. С. 377-378.
72. Гирич І. Варіант проблемно-тематичного принципу побудови програми з історії України для 10 класу. *Історія в школах України*. 2010. № 3. С. 26-31.

73. Гнатюк С. Внутрішня політика Гетьмана П. Скоропадського (1918 р.): Українська історіографія проблеми: дис. канд. істор. наук. Київ, 2002. 199 с.
74. Грибоедов С. Українська держава гетьмана П. Скоропадського: історіографічне дослідження. Дис. канд. істор. наук. К., 2001. 195 с.
75. Гриневич Л. Нова Українська Школа: концептуальні засади. Київ, 2016. 40 с.
76. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX-XX століття. Вид. 2-е. Київ, 2000. 249 с.
77. Грицак Я. Українська революція, 1914-1923: нові інтерпретації. *Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісій НТШ в Україні*. Львів, 1999. Вип. 2. С. 121-125.
78. Грушевський М. По шкоді. Літературно-науковий вісник. 1918. Т. 172 (кн. XII, грудень). С. 233-234.
79. Євтушенко Р. Про вивчення історії у 2010-2011 навчальному році. *Історія України*. 2010. № 33-35. С. 1- 4.
80. Єфіменко Г., Кульчицький С., Пиріг Р., Скальський В., Якубова Л. Україна й українці в постімперську добу (1917-1939). Київ: Академперіодика, 2021. 620 с.
81. Зякун А. Навчальна література з історії кінця 80-90-их рр. XX ст.: історіографічний аналіз. Суми: ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2011. 156 с.
82. Івшина Л. АВЕ. До 100-ліття Гетьманату Павла Скоропадського. Київ: День: Українська прес-група, 2018. 679 с.
83. Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика викладання. *Науково-методичний журнал*. 2013. № 6 (27). С. 3-31.
84. Калакура Я. Нові підходи до висвітлення гетьманату Павла Скоропадського в сучасній українській та зарубіжній історіографії. *Архіви України*. 2011. № 2-3. С. 262-274.

85. Калакура Я. Три образи Гетьманату П. Скоропадського в українській історіографії. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 7. С. 56-66.
86. Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.). Київ: Орлан, 2003. 608 с.
87. Капелюшний В. «Українська революція 1917-1921 років» у шкільних підручниках та навчальні літературі з історії України: історіографічні та загально-педагогічні аспекти. *Етнічна історія народів Європи*. Київ, 2017. Вип. 51. С. 65-69.
88. Каплюк К. Автор нового підручника з історії України: Більшість Рекомендацій Міносвіти стосувалися іміджу Росії. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2010/08/26/5333553/> (дата звернення 01.11.2024).
89. Мироненко О. Крах маріократії П. Скоропадського. *Українське державотворення*. Київ, 1997. С. 252-260.
90. Мисан В. Трансформація змісту шкільної історичної пропедевтики, або манкуртизм наступає. *Збірник наукових праць*. Київ, 2014. С. 12-21.
91. Мисан В. Шкільна історична пропедевтика як предмет дискусії. Частина 2. URL: <https://bit.ly/3BBRJLL> (дата звернення 01.11.2024).
92. Нагаєвський І. Історія Української державності двадцятого століття. Київ, 1993. 412 с.
93. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. Історико-генетичний аналіз. Київ, 1995. 262 с.
94. Павлишин О. Історіографія Української революції 1917-1921 рр. *Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми*. Львів, 2004. С. 168-183.
95. Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворень, людина. Історико-архівні нариси. Київ, 2003. 282 с.

96. Пиріг Р. Відносини України і Центральних держав: нетипова окупація 1918 року. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. 357 с.
97. Пиріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. Київ, 2008. 209 с.
98. Пиріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського: російський чинник. *Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття*. Київ, 2007. С. 123-130.
99. Пиріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського: сутність і форма державності. *Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії*. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. С. 6-12.
100. Пиріг Р. Гетьманство Павла Скоропадського. *Українська державність: історія і сучасність*. Київ, 1993. С. 65-79.
101. Пиріг Р. Гетьман Української держави Павло Скоропадський. *Українська ідея. Постаті на тлі революції*. Київ, 1995. С. 165-186.
102. Пиріг Р. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 518 с.
103. Пиріг Р. Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрета. *Український історичний журнал*. 1992. № 9. С. 91-105.
104. Пиріг Р. Соціально-політична база Гетьманату Павла Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.). *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 р.* Київ, 2007. Вип. 2. С. 103-113.
105. Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року. Нариси історії. Київ, 2011. 336 с.
106. Пометун О., Фрейман Г. Методика навчання історії в школі. Київ: Генеза, 2005. 328 с.
107. Ремех Т. Розвиток історичної компетентності десятикласників засобами підручника історії України. *Проблеми сучасного підручника*. Київ, 2019. Вип. 23. С. 244-258.

108. Рубльов О., Реєнт О. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. Київ: Альтернативи, 1999. 320 с.
109. Савченко В. Павло Скоропадський – останній гетьман України. Харків, 2008. 378 с.
110. Скоропадський Павло. *Радянська енциклопедія історії України. У 4 т. Т. 1.* Київ, 1969. С. 418.
111. Солдатенко В. Режим гетьманату 1918 р. у світлі документів та сучасних історичних студій. *Український історичний журнал.* № 6. 2016. С. 151-174.
112. Солдатенко В. (Рецензія) Пиріг Р. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. *Український історичний журнал.* № 3. 2016. С. 201-205.
113. Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис Київ: Либідь, 1999. 976 с.
114. Солдатенко В. Українська революція: концепція та історіографія. Київ, 1999. 609 с.
115. Стопчак М. Повстання проти гетьмана П. Скоропадського й ліквідація Української Держави: сучасна вітчизняна історіографія. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця, 2023. Вип. 43. С. 109-119.
116. Терешенко Ю. Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції. *Український історичний журнал.* 2008. № 3. С. 19-37.
117. Терно С. Нова програма з історії – повернення в тоталітарне минуле? URL: <https://bit.ly/3d7kc2L> (дата звернення 01.11.2024).
118. Терно С. Підручник з історії сьогодні: стан і перспективи. *Історія в школах України.* 2004. № 1. С. 6-8.
119. Терно С. Хто голосніше за всіх кричить: «Тримайте злодія!»? URL: <http://osvita.ua/school/method/34287/> (дата звернення 01.11.2024).

120. Томаченко О. Трансформація змісту шкільних програм з історії (1989-2010 рр.). *Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського: збірник наукових праць. Історичні науки*. Миколаїв: МДУ, 2012. Вип. 3.33. С. 192-200.

121. Томаченко О. Українські шкільні підручники 1990-2009 рр. з історії: здобутки і проблеми написання. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2012. Вип. XXXIV. С. 134-139.

122. Турченко Ф. Сутність гетьманського режиму в контексті взаємин П. Скоропадського і його політичних опонентів. *Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії*. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. С. 157-169.

123. Турченко Ф. Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника. Київ: Генеза, 2016. 104 с.

124. Шкільна історія очима істориків-науковців: матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / упоряд. Н. Яковенко. Київ: Вид. ім. Олени Теліги, 2008. 128 с.

125. Юрчак В. «Політичне побачення»: як українці та донці об'єднались, щоб боротись проти більшовиків. URL: <https://lviv.media/ukraina/58685-politichne-pobachennya-yak-ukrayincita-donci-obyednalis-shob-borotis-proti-bilshovikiv/> (дата звернення 01.11.2024).

126. Яневський Д. Проект «Україна», або Спроба Павла Скоропадського. Харків, 2010. 284 с.